

In natte en in droge De Nassause domeinen in westelijk Noord-Brabant tot 1566¹

door

TON KAPPELHOF

Een belastingaangifte uit 1440

Op de laatste dag van juli 1440 hecht graaf Engelbrecht I van Nassau, heer van Breda, zijn zegel aan een verklaring die bestemd is voor het Leenhof van Brabant in Brussel.² Hij heeft van de hertog van Brabant, Philips van Bourgondië, die zijn administratie beter wil opzetten dan zijn voorgangers, te horen gekregen dat alle leenmannen dit moeten doen, want de hertog wil weten met hoeveel gewapende mannen en paarden zij met hem ten oorlog kunnen trekken en wellicht ook wat zij aan belastingen kunnen opbrengen. Hoewel Engelbrecht behoort tot de meest aanzienlijke edelen van het hertogdom, moet ook hij er aan geloven. Helemaal van harte gaat het niet, want, anders dan kleine leenmannen zoals de heren van Gageldonk, Hambroek en de Emer, geeft Engelbrecht niet op hoe groot zijn bruto-inkomen is, voor een aangifte toch een cruciaal gegeven. Daarentegen weidt hij wel uit over de hoge lasten waarmee zijn heerlijkheden bezwaard zijn.

Voorop staat de rechtspraak, van hoog tot laag, waarna de andere onderdelen volgen, omschreven *als in dorpen, in lande, in beemde, in bosschen, in wateren, in visscherien, in moere, in moirdycken, in soute, in versschen* [= zoet in tegenstelling tot zout], *in naten, in droegen, in chijnsen, in renten, in watermoelen, in wyntmoelenen, in fourfayten, in gansen, in capuynen, in hoenderen ende alle andere dyngen*. De bovengeciteerde omschrijving is zoals toen gebruikelijk in zeer algemene termen gesteld.³ De rechten van Engelbrecht lagen echter inderdaad zowel hoog als laag, zowel op droge als in natte gronden. In een deel van zijn land was het water zoet, maar in het noorden en westen was het zout of brak. Rond Breda zat Engelbrecht hoog en meestal droog, behalve in de stad die door twee rivieren werd doorsneden. Twee waardevolle rechten noemt Engelbrecht niet, namelijk het recht om gratis diensten te eisen van de bewoners van het platteland, de zogenaamde corweien, en, nog belangrijker, het wilderisregaal dat inhield dat alle grond die geen eigenaar had of meer had, geacht werd van de landsheer te zijn.⁴ Ook over de jacht rept hij niet, maar daar zwijgen tot diep in de vijftiende eeuw de bronnen over.⁵

Inleiding

In mijn bijdrage aan het vorige jaarboek heb ik laten zien hoe het inkomen van de prins van Oranje was samengesteld en hoe zich dit tussen 1620 en 1795 ont-

wikkelde. Een van de conclusies was dat 's prinsen domeinen voor hem van kardi-naal belang waren, al was het maar omdat hij daarop altijd terug kon vallen, wanneer het politiek tegen zat. Reeds in de zestiende eeuw lagen de Nassause domeinen verspreid over een groot deel van de Nederlanden. Zij strekten zich uit van Luxemburg in het zuidoosten tot het Westland bij Den Haag in het noordwesten.

In dit artikel wordt de ontwikkeling van de Nassause domeinen in het gebied dat het jaarboek bestrijkt, te weten westelijk Noord-Brabant, tussen 1200 en 1566 beschreven en geanalyseerd. In 1566 vormden deze domeinen een aaneengesloten gebied met alleen de landen van de heer van Bergen op Zoom en Zevenbergen daartussenin. Onder domeinen versta ik alle goederen en rechten waaruit de heer inkomsten trok en die hij geërfd had van zijn voorouders. Hierbuiten vallen derhalve de inkomsten en emolumenten uit politieke functies, zoals die van raadsheer van de hertog, legeraanvoerder of drossaard van Brabant. Voor de vervulling hiervan moesten zij trouwens steeds vaker buiten hun land vertoeven, in Brussel, maar in de zestiende eeuw ook in Italië of in Spanje.⁶

De optiek van waaruit het artikel geschreven is, is op de eerste plaats economisch en ecologisch. De door Karel Leenders en Wim van Ham in tal van artikelen en boeken beschreven veranderingen in de fysieke omgeving hebben de kaders bepaald waarbinnen de beheerders van de domeinen moesten opereren. De domeinen zijn in dit artikel verder bezien vanuit het oog van de heer of vrouwe zelf of van de mannen die de goederen voor hen beheerden: rentmeesters en wat later ook de rentmeester-generaal en raden. Aan het einde van de vijftiende eeuw zou de Domeinraad ontstaan die kantoor hield en vergaderde in een van de bijgebouwen van het kasteel. In 1563 gaf Willem van Oranje aan deze raad voor het eerst een uitvoerige instructie.⁷ Al deze lieden streefden er naar het inkomen uit de domeinen zo hoog mogelijk op te voeren en de lasten zoveel mogelijk te verlagen. Zij moesten daarbij rekening houden met vier belangrijke factoren: natuur, economie, opdrachtgever en instituties. Natuur en economie waren in hoge mate onvoorspelbaar. Te veel of te weinig regen kon leiden tot een goede of slechte oogst, maar daar viel weinig aan te doen. Hetzelfde gold de economische ontwikkeling. Wie kon voorspellen waar het met de conjunctuur heenging? Natuur en economie beten elkaar wel eens in de staart. Zo kon men tegen te veel water dijken aanleggen, maar wat als daarnaast diepe putten werden gegraven om aan darink (zoute veengrond) te komen, waar de heer veel geld aan verdiende? Dan kwamen er steeds meer putten en op een goed moment een dijkdoorbraak. Opdrachtgevers waren de heer en/of vrouwe. Deze zeiden tegen hun rentmeesters altijd: *Je veux plus* waarbij dezen maar moesten zien hoe zij dit voor elkaar kregen. Instituties zijn instellingen zoals ambachtsgilden, maar ook rechtsregels, al of niet geschreven, rond eigendom en bezit, en privileges die waren vergund aan steden, dorpen of groepen mensen. Instituties veranderden wel, maar zeer langzaam. In de praktijk van alle dag waren zij de stroop waar de rentmeester en zijn medewerkers zich doorheen moesten werken.

Wanneer we de domeinen aldus bezien, kijken we top down, van boven naar beneden. Denkbaar is natuurlijk ook om van onder naar boven te kijken, te bezien hoe de onderdanen van de heer tegen zijn domeinen aankeken en hoe zij ze gebruikten. Vooropgesteld kan worden dat men dan een heel andere analyse krijgt, die

niet zo heerlijk is en niet past in dit artikel. Wellicht doet zich in een toekomstig jaarboek nog eens een gelegenheid voor om deze optiek naar voren te halen.

Ik onderscheid vijf dynastieën van heren en vrouwen van Breda, te weten:

het eerste huis: Breda en Schoten 1124/25-1287

het tweede huis: Gaveren en Liedekerke 1287-1327

het derde huis: Wassenaar-Duivenvoorde-Polanen 1339-1404

het vierde huis: Nassau-Breda 1404-1544

het vijfde huis: Oranje-Nassau 1544-heden

Het eerste huis kwam voort uit de streek zelf, het tweede kwam uit de grensstreek tussen Vlaanderen en Brabant ten westen van Brussel, het derde uit Holland en het vierde en vijfde uit Duitsland. Alleen tussen het tweede en het derde huis bevindt zich een breuk, omdat de Van Polanens geen enkele familieband hadden met de Van Gaverens. Bij de andere overgangen speelde verwantschap een doorslaggevende rol.

In een vorig artikel heb ik reeds uiteengezet dat we vóór 1648 kampen met een tekort aan goede bronnen.⁸ Met name het ontbreken van nagenoeg alle rekeningen is een hinderpaal. Desalniettemin bleek het mogelijk al springend van de ene ijschots naar de andere de ontwikkeling van het domein vanaf rond 1200 te traceren. Veel profijt had ik van twee bronnenpublicaties, namelijk het door Dillo en Van Synghel bewerkte en door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis uitgegeven deel II van het oorkondenboek van Noord-Brabant en de oudere driedelige bronnenpublicatie van Cerutti en Brekelmans. Veel gegevens werden ontleend aan de publicaties van Leenders over de historische geografie van dit gebied in de Middeleeuwen.

Voor 1566 als eindjaar werd gekozen, omdat toen met de Beeldenstorm de troublen losbarstten. Deze maakten voorlopig een einde aan de aanleg van nieuwe polders, terwijl een groot deel van het nieuwe land zelfs onder het zoute water werd gezet. Pas kort vóór 1600 werd met de herdijking begonnen. Tijdens de Opstand veranderde de positie van de heren van Breda fundamenteel. De dynastie van Oranje-Nassau verplaatste de hoofdzetel van haar activiteiten naar Den Haag. In de zeventiende eeuw hadden de prinsen van Oranje daar maar liefst vier paleizen liggen, waarvan er nu nog twee in gebruik zijn, het Noordeinde en het Huis ten Bosch, de andere twee zijn reeds lang verdwenen. In Breda kwamen zij nog maar zelden en het paleis daar werd niet meer bewoond.

Ik wil met dit artikel een bijdrage leveren aan het onderzoek naar de economische basis van de adel in de Nederlanden. Het valt buiten het bestek van dit artikel om hier een historiografisch overzicht te geven van dit onderzoek. Het onderwerp trekt toenemende belangstelling. De heren van Breda behoorden in het middeleeuwse Brabant tot de 'baanrotsen', de belangrijkste adellijke geslachten in dit hertogdom. Bij het uitbreken van de Opstand hadden zij zich opgewerkt tot de op de koning na grootste grondbezitters in de Lage Landen. Willem van Oranje had, zeker na zijn strategische huwelijk met Anna van Buren, in een groot deel van de Nederlanden bezit-

tingen liggen. Hij behoorde tot de kleine groep van geslachten die steeds aan het hof van de Habsburgers te vinden waren. Brabants of Hollands waren zij al lang niet meer, eerder supra-regionaal en verbonden met vorsten wier ambities transatlantische dimensies hadden aangenomen. Heel wat andere adellijke geslachten gingen echter tussen 1300 en 1550 ten gronde of bleven achter. Waarom zakte de een af in onbeduidendheid en ging het de ander steeds beter? Was dat alleen maar geluk of ook wijsheid en als het wijsheid was, aan welke strategieën was dat te danken?

Het oude domein

In zijn boek *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde* heeft Karel Leenders in 1996 een voortreffelijke analyse gegeven van het ontstaan van het Bredase domein.⁹ Hij onderscheidt drie soorten van goederen, namelijk de oude en nieuwe goederencomplexen en daarnaast de allodia. De abdijen van Thorn en Nijvel bezaten in deze streek en op Zuid-Beveland al vroeg uitgestrekte goederen. Later verschenen de heren van Breda op het toneel. Zij bouwden een positie op waarbij zij zich delen van de Thornse en Nijvelse goederen toe-eigenden. Daarnaast waren er de vele bezitters van allodia, land dat geen leen- of cijnsgoed was. Slechts een klein deel van de allodia komt in de bronnen voor, vaak op het moment dat zij ophielden allodia te zijn doordat zij in leen werden overgedragen of aan een klooster werden geschonken. De heren van Breda oefenden hun macht uit vanuit een strategisch gelegen burcht en vaak hieven zij tol van het verkeer dat de burcht wilde passeren. In navolging van Leenders meen ik echter dat aan deze tolheffing niet zoals Cerutti poneerde, een al te grote betekenis moet worden toegekend.¹⁰ Een beetje heer hief in die tijd tol van alle passerende karren en schepen.

De eerste maal dat leden van het geslacht Van Breda in de bronnen worden vermeld is in 1124/25.¹¹ In de twaalfde eeuw noemden zij zich afwisselend Van Schoten en Van Breda. Hun bezittingen vormden rond 1200 niet een aaneengesloten gebied. Er zijn echter wel zwaartepunten aan te wijzen: het oosten van Zuid-Beveland, Bergen op Zoom en omgeving met een burcht in Wouw, Breda en omgeving met een burcht in Breda, Zandvliet, Ekeren en tenslotte Merkssem en Schoten met ook daar een burcht.

Een belangrijke transactie vond plaats rond 1198. Tot dan toe waren de heren van Breda nagenoeg zelfstandig geweest, maar in dat jaar sloten Godfried II van Breda en hertog Hendrik I van Brabant een verdrag. Godfried droeg zijn allodia Breda en Princenhage in leen over aan de hertog en kreeg dit terug vermeerderd met alle moeren tot aan de Striene en de tol van Breda en alles wat de hertog in dit gebied aan rechten bezat.¹² De heer van Breda koos hiermee de partij van de hertog en kreeg als beloning daarvoor vrij baan in noordelijke en noordwestelijke richting. De Striene was een stroom die de Oosterschelde verbond met de Maas. Hij stroomde door het huidige eiland Tholen naar het noorden om bij Strienemonde, in het noorden van de Hoekse Waard, in de Oude Maas uit te komen. In 1212 breidde de hertog van Brabant Godfrieds macht nog uit door hem ook de helft van de tol toe te vertrouwen die Brabant hief van schepen die over de Oosterschelde en de Striene voeren.¹³

In de loop van de dertiende eeuw stabiliseerde de situatie zich ten noorden van de Mark. Het land van Breda grensde hier aan de allodiale heerlijkheid Strijen. Daarvan werden later afgesplitst Zevenbergen, dat kort voor 1290 voor het eerst genoemd wordt, Niervaart en de Zwaluwe. De heren van Strijen kozen aan het eind van de dertiende eeuw de zijde van de graven van Holland. Door vererving ontstond kort na 1300 een combinatie van de heerlijkheden Putten en Strijen. Deze vrije heerlijkheid, die zich uitstrekte over de huidige Hoekse Waard, het noorden en oosten van Overflakkee en over Putten zelf, zou tot 1459 zeer autonoom blijven.

Voor het eerst wordt over inkomsten uit het land van Breda gesproken in 1232, toen hertog Hendrik I van Brabant en Egidius van Breda, die optrad als voogd over de twee minderjarige zoons van Godfried II, een einde maakten aan een gewapend conflict en vrede sloten.¹⁴ Het vredesverdrag hield in, dat de hertog voor alle zekerheid de burcht in Breda in eigen handen hield, de onderhoudslasten moesten echter worden bekostigd uit de *redditus* van het land van Breda. *Redditus* waren renten, vaste inkomsten in geld, maar ook wel meer in het algemeen inkomsten uit een domein. Er kwam een rentmeester die verantwoording (*computatio*) zou afleggen aan vier zaakwaarnemers van de hertog over alles wat het land opleverde.

Problemen bij de erfopvolging

Een eerste blik in de domaniale keuken gunt ons het testament van Godfried IV van Breda uit 1246. Toen dit na Godfrieds dood bekend werd gemaakt, bleek dat de jong gestorven heer van Breda en Schoten wel erg veel had weggegeven. Zijn (half?) broer Arnoud van Diest kreeg maar liefst 1.000 Leuvense ponden toebedeeld, terwijl Hendrik, de vermoedelijk enige zoon, het moest doen met 100 mark (= 50 pond). Opmerkelijk is een legaat van maar liefst 500 Leuvense ponden met onbekende bestemming voor de goederen die de erfflater wellicht zonder het te weten ten onrechte had verworven. Een dergelijk legaat hoorde bij een standaard middeleeuws testament, maar het betrof dan altijd een zeer klein bedrag dat eerder symbolische betekenis had. Waarom deze keer zo'n groot bedrag opzij werd gezet, is een van de raadsels waarmee dit testament omgeven is. De jonge Godfried had een gelofte afgelegd om op kruistocht te gaan, maar daar was het niet meer van gekomen. Om deze gelofte af te kopen werd 100 mark gereserveerd. Het hele stuk wekt de indruk dat een groepje lieden van de gelegenheid gebruik heeft gemaakt om de heer van Breda heel wat pondjes lichter te maken.¹⁵ Voor de meeste legaten wordt aangewezen uit welke onderdelen van de erfenis de executeurs het geld moesten halen. Genoemd worden molens, tollens, leveringen van gerst en haver, cijnzenn en drie hoeven waarvan de ligging onbekend is.

Op deze adering volgde een tweede, nog veel grotere in 1268, toen de eveneens zeer jonge Hendrik V van Breda overleed zonder kinderen na te laten. Hij was gehuwd met Sofie Berthout die pas in 1299 zou overlijden.¹⁶ Hendrik werd opgevolgd door zijn zuster Isabella die gehuwd was met Arnoud van Leuven. Sofie eiste voor haar levensonderhoud als weduwe de helft van de Bredase erfenis op, wat in 1269 ook door hertog Jan I erkend werd, terwijl de Berthouts, die toen op het hoogtepunt van hun macht stonden, bij machte waren om dit af te dwingen.¹⁷ Het

conflict dat daarop ontstond tussen Arnoud en Isabella en Sofie Berthout maakt het mogelijk een zeer globale schatting te doen van de waarde van het Bredase domein rond 1270-1280. We veronderstelden daarbij dat Sofie inderdaad ongeveer de helft van de erfenis kreeg en dat de renten, waarvan herhaaldelijk sprake was, gekapitaliseerd mogen worden met een factor 10. Deze omrekeningsfactor was toen gebruikelijk, ofschoon we ook twee maal een factor 13 aantreffen.¹⁸ Een complicatie is nog het voorkomen van twee soorten Leuvense ponden, de gewone en de kleine, lichtere die minder waard waren. Niet altijd duidelijk is welke muntsoort bedoeld werd. Arnoud en Isabella kenden Sofie eerst een jaarlijkse rente toe van 630 Leuvense ponden, maar daar ging Sofie niet mee akkoord, zodat er scheidsrechters aan te pas moesten komen.¹⁹ Dat zou betekenen dat de waarde van de hele erfenis 12.600 pond bedroeg. In 1278 ontving Sofie van de abt van de abdij van St. Bernaards (toen gelegen te Hemiksem aan de Schelde) een som van 2.354¹/₂ kleine Leuvense ponden als afkoop van het haar als weduwe toekomstende aandeel in de erfenis. Het jaar daarvoor hadden Arnoud van Leuven en Isabella van Breda als heer en vrouwe van Breda aan haar al een rente toegezegd van 80 Leuvense ponden uit de cijns van Wouw.²⁰ Op basis van deze twee gegevens komen we uit op een waarde van slechts 6.308 Leuvense ponden. De betaling door St. Bernaards zal derhalve maar een deel van het weduwegoed hebben betroffen. Croenen poneert dat de scheidsrechters de waarde van het weduwegoed (de zogenaamde douarie) berekenden op 5.800 pond, wat uitkomt op een totale waarde van de erfenis van 10.600 pond.²¹ De conclusie mag luiden dat de waarde van het Bredase domein rond 1270 tussen de 10.000 en 12.000 Leuvense ponden bedroeg en dat de bezitters ervan mochten rekenen op een jaarlijks inkomen van tussen de 1.000 en 1.200 ponden.

Arnoud en Isabella gingen in 1276 en volgende jaren tot een grootscheepse verkoop van domeinbestanddelen over. Alleen al in 1277 verkochten zij voor tenminste 4.481,25 Leuvense ponden aan goederen. Het was de kerk die over voldoende contant geld beschikte om Arnoud en Isabella uit de brand te helpen. De abdij van St. Bernaards won er het meeste bij. Zij verwierf de kerken van Gastel, Wouw, Loenhout en St. Jacob onder Ekeren (thans Kapellen) met bijna alle tienden in deze parochies. De Onze Lieve Vrouwekerk in Antwerpen kon de hand leggen op de tienden van Schoten en Merksem.²² St. Bernaards bouwde een reusachtig, voornamelijk uit water en moer bestaand domein op met als kern het dorp Gastel (het latere Oud Gastel). De lange reeks verkopen aan de abdij ving aan in 1275, toen Arnoud en Isabella de kerk en de novale tienden van Gastel weggaven of verkochten en eindigde in 1296 toen Bredase leenmannen een uitspraak deden over de rechtsmacht. Krachtens oude oorkonden die de abt had getoond en ook op grond van een sedert lang gegroeide praktijk werden de leenmannen het erover eens dat alleen boeten van drie pond en meer en de hoge rechtsmacht nog aan de heer van Breda toekwamen.²³ De abdij bezat toen een allodium van tenminste 4.500 hectare voor het merendeel moerland dat zich in het noorden uitstreekte tot waar later ongeveer Willemstad werd gesticht.²⁴ Uit het gegeven dat geen delen van Breda en Princenhage werden vervreemd, mogen we afleiden dat Arnoud en Isabella dit als de kern van hun bezit beschouwden. De haast die Arnoud en Isabella hadden, verklaart wellicht het feit dat in één geval hetzelfde goed twee maal aan twee verschillende

partijen werd verkocht. Het betrof de tienden van Etten die voor een deel eerst aan St. Bernaards en later in hun geheel aan abdis en kapittel van Thorn werden verkocht, terwijl Thorn volgens andere gegevens de oorspronkelijke bezitter van deze tienden was.²⁵

Uit het onderzoek van Croenen naar de Berthouts blijkt dat in vergelijking met dit geslacht het inkomen van de heren van Breda en Schoten in het midden van de dertiende eeuw lager was, terwijl landsheren als de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen weer veel meer uit hun domeinen haalden dan de Berthouts.²⁶ We mogen de Bredase heren derhalve situeren tussen de opkomende landsheren en de kleine adel wier actieradius zich beperkte tot één dorp of nog minder. Breda stond daarmee op één lijn met de 'vrije heerlijkheden', Voorne, Putten en Strijen in het zuiden van Holland en met de heren van Heusden meer naar het oosten. Voorbeelden van kleine heren zijn de al genoemde heren van Gageldonk en de daarvan afgesplitste heerlijkheidjes Hambroek en de Emer. Deze heertjes waren niet machtig genoeg om tol te kunnen heffen.

Het domein rond 1300

In 1300 was Raso II van Gaveren, heer van Breda, voor de tweede maal gehuwd, en wel met Hadewych van Strijen. De al wat oudere Raso trof toen regelingen voor zijn nieuwe echtgenote, opdat zij niet onverzorgd achter zou blijven. Eerst wees hij haar een weduwegoed toe met een geschatte waarde van bijna 300 pond Tournooisen jaarlijks om dit een maand later om te zetten in een huwelijksgift van 500 pond Tournooisen per jaar.²⁷ Ook nu weer werd nauwkeurig aangegeven waar het geld vandaan zou moeten komen. Het betrof een groot complex van bezittingen in Roosendaal, Nispen en Wouw in het westen, Oosterhout in het noorden en een rente uit Gastel, een gebied dat zich uitstreckte van Gastel naar het noorden tot aan wat nu het Hollands Diep is toe. De heer van Breda hief in Roosendaal en omgeving en in Oosterhout cijnzen, moercijnzen en een jaarbede in geld, renten in natura dat wil zeggen in rogge en hoenderen, boeten uit de rechtspraak, tienden van hooilanden en de zogenaamde orskorens. Daarnaast kon Hadewych terecht bij de molens van de heer in deze dorpen. De orskorens kwamen in de late Middeleeuwen voor in het land van Bergen op Zoom en in Roosendaal en omgeving. Ors staat hier voor ros oftewel paard, en de heffing, die in de veertiende eeuw in geld werd uitbetaald, was een vergoeding voor het gebruik dat de boeren mochten maken van de stier, de hengst en de beer (mannelijk varken) van de heer.²⁸ Gastel was goed voor een rente van 50 pond Tournooisen. Voor Hadewych werd dus goed gezorgd en tevens werd een belangrijk deel van het domein afgesplitst, want als Raso kinderen bij Hadewych zou verwekken, dan zouden deze de goederen kunnen erven en dat gebeurde ook. Opnieuw een aderlating dus, maar Raso bedong wel dat enkele belangrijke bevoegdheden bij hem bleven, namelijk de hoge rechtspraak, de leenmannen in deze dorpen en de woeste gronden. Raso en zijn opvolgers behielden dus het recht om mensen ter dood te veroordelen, om bijstand te eisen van hun leenmannen en om te beschikken over de wildert.

In 1313 volgde Philips van Liedekerke zijn broer Raso III van Gaveren op.

Hoewel deze kort voor zijn dood de verdeling van de boedel, bestaande uit het land van Breda en enkele heerlijkheden in Vlaanderen had geregeld, en daarbij de heerlijkheid Liedekerke aan Seger had toebedeeld, eiste deze jongere broer van Philips om onbekende reden toch een deel van Breda op.²⁹ Philips kende daarop in april 1313 aan Seger een uitkering van 500 pond Tournooise groten toe en in de oorkonde die daarover werd opgesteld, werden de domeinbestanddelen aangewezen waaruit deze rente moest worden gehaald.³⁰

Onderpanden van de rente toegekend aan Seger van Boelaar in 1313

domeinbestanddeel	bedragen in ponden Tournooise groten ³¹ en leveranties in natura in hl.
wind- en watermolens	177,50
het zoute land	119,15
cijnzen stad en dorpen	119,625
jaarbeden dorpen	34,66
tollen	30
gruit stad Breda	20
markten stad Breda	6,05
veerrecht Zonzeel	2,50
hooitiend Roosendaal	3
diversen	5,50
totaal in geld	517,985
natura	88,25 hl rogge 1,38 hl gerst

Zout land, molens en herencijnzen

Onbekend is of deze verdeling van inkomsten een goede afspiegeling vormt van wat het gehele Bredase domein in 1313 opleverde. We moeten daarom voorzichtig zijn met het trekken van conclusies, maar een aantal zaken springt wel in het oog. Het totale bedrag is iets hoger dan 500 pond, waar dan nog de rogge en de gerst bijkwamen, wat Seger een veilig gevoel moet hebben gegeven, want de opbrengsten konden wel eens tegenvallen.

Drie bronnen van inkomsten zijn goed voor 80% van Segers erfdeel: het zoute land, molens, en cijnzen geheven in de stad en enkele omliggende dorpen. De opbrengsten uit het zoute land en de molens waren wisselvallig, die van de cijnzen lagen juist vast. Het zoute land was het uitgestrekte gebied in het noorden en noordwesten van het land van Breda, waar sinds 1250 de verkoop van moergronden goed op gang was gekomen. De heren van Breda verkochten hier grote lappen grond met voornamelijk zoete moer aan ondernemers die de moer afgroeven om in Vlaanderen en elders als brandstof te worden gebruikt. Door de toenemende invloed van de zee verzoutten veel moeren, waardoor er darink ontstond. De exploitatie van zoute

moeren was zeker zo interessant, omdat door de darink te verbranden zout kon worden gewonnen. Zout was een eerste levensbehoefte en anders dan tegenwoordig een kostbaar goed. Aan het bruine goud verdienden de heren van Breda in korte tijd veel geld, maar was de moer eenmaal vergraven, dan restte een zanderig stuk land of een waterplas. De geschiedenis van de zoete en zoute moertering is in 1989 reeds door Leenders geboekstaafd.³²

Meer dan een derde van de inkomsten werd opgebracht door zes molens die dichtbij de stad onder Princenhage en Ginneken lagen.³³ Het ging om een complex van een watermolen aan de Weerijns en twee windmolens onder Princenhage en een complex van een watermolen aan de Mark en twee windmolens onder Ginneken. De twee windmolens onder Princenhage waren kort tevoren door de heer van Breda aan Jan Ruissenaars in erfpacht gegeven tegen de helft van de opbrengst. Jan en zijn nakomelingen moesten wel het gehele onderhoud voor hun rekening nemen en kregen daarbij het gemaal van de stad en van het land, wat wilde zeggen dat de bewoners van de stad en het omringende platteland verplicht waren hun graan bij Jan te laten malen.³⁴ In 1321 gaven de heer en vrouwe van Breda aan Jan Ruissenaars de watermolen aan de Weerijns onder Princenhage in erfpacht eveneens tegen de helft van de opbrengst en wederom met de bepaling over de molendwang, terwijl vermeld wordt dat ook voor andere molens in het land van Breda molendwang gold.³⁵ Tot het Bredase domein behoorde ook de watermolen van Kaarschot onder Rijsbergen die in 1279 in erfpacht was gegeven.³⁶

De derde groep inkomsten waren de cijnzen. In de Middeleeuwen worden deze vaak landcijnzen genoemd, na 1500 meestal herencijnzen. Het gaat om vaste bedragen in geld met een stuk land of een huis in de stad als onderpand. Wanneer de cijns niet betaald werd, kon dit stuk land door de heer in beslag worden genomen. In het Bredase geval zijn de herencijnzen op drie wijzen ontstaan. Een deel is mijns inziens door de heer opgelegd aan de bevolking als een erkenning van zijn gezag en in ruil voor bescherming. Deze symbolische betekenis hadden ook de cijnzen in het veenontginningsbied van Utrecht en Zuid-Holland.³⁷ Boeren die wat sterker in hun schoenen stonden droegen hun land in leen op aan de heer. Een ander deel van de cijnzen is ontstaan door uitgifte van stukken wildert aan landlieden. Tenslotte is wellicht een deel van de cijnzen ontstaan doordat de heer land dat hij aanvankelijk in eigen beheer had in cijns uitgifte aan derden. Er zijn overigens geen concrete aanwijzingen dat de heren van Breda grote stukken land in eigen beheer, als een zogenaamde reserve, hebben uitgebaat.

In 1251 gaf Hendrik IV, die in geldnood zat, twee mannen opdracht om de administratie van de cijnzen opnieuw in te richten en om novalia (nieuwe landen) in cijns uit te geven. Bossen die de heer bezat moesten te gelde worden gemaakt en alle met herencijns belaste grond moest opnieuw worden ingemeten.³⁸ Deze maatregel vormt waarschijnlijk het begin van een goede administratie van 's heren domein. Tot in de vroege negentiende eeuw werd veel zorg besteed aan de administratie van deze cijnzen. De leggers werden periodiek vernieuwd en het is geen toeval dat alle Nassause domeinrekeningen aanvangen met de ontvangsten uit herencijnzen. Zij symboliseerden de macht van de heer over al het land binnen de grenzen van zijn territorium. Land waarover geen cijns werd betaald verviel na verloop van tijd aan de

heer.³⁹ Er waren overigens stukken grond waarop geen herencijns rustte en die ook geen leengoed waren; dit waren de allodia. Ze waren van niemand anders.⁴⁰

De andere delen van de rente van Seger van Boelaar zijn divers van aard. De jaarbeden waren een vergoeding die de dorpen aan de heer betaalden voor het gebruik van de wildert.⁴¹ Evenals de cijzen waren dit bedragen in geld die nauwelijks meer veranderden. Niet de individuele landman betaalde, maar het collectief van het dorp. Het gruitrecht was een heerlijke heffing op de kruiden die werden gebruikt om het bier meer smaak te geven en de houdbaarheid te vergroten. Nog kleinere bedragen waren afkomstig uit een veer bij Zonzeel en de in de stad gehouden markten.

In de lijst van 1313 ontbreken tiendrechten. De grote tienden bestonden uit 10% van de oogst van alles wat het land opleverde: graan, zaad, vlas, andere gewassen van de akker zoals rapen, knollen en dergelijke. De kleine of smaltienden bedroegen een tiende deel van de lammeren, bijen, ganzen en andere pas geboren levende dieren. In de dertiende eeuw was het tiendbezit een belangrijk onderdeel van het Bredase domein. Godfried IV schonk de tiend van Zandvliet in zijn testament aan de abdij van St. Michiels in Antwerpen. Reeds vermeld is dat de tienden van Schoten, Merkssem, Wouw, Gastel en Loenhout in 1277 werden verkocht om Sofie Berthout af te betalen. Tot 1303 maakten de tienden van de parochie Breda deel uit van het domein, maar in dat jaar stemde Raso II erin toe dat de tienden van deze kerk, die door zijn voorouders in een grijs verleden was gesticht, werden toegevoegd aan het kapittel dat door Jacob, pastoor van Gilze en landdeken van Hilvarenbeek, in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de huidige Grote Kerk, was gesticht.⁴² De parochie Breda strekte zich uit over de dorpen Terheijden, Zonzeel, Wagenberg en Teteringen, en was dus zeer uitgestrekt. De meeste andere tienden rond Breda waren in handen van kloosters en pastoors. Zo bezaten de abdis en het kapittel van Thorn in de aan de stad grenzende parochies Gilze en Baarle en de daarvan later afgescheiden dochterkerken Ginneken, Bavel, Meerle, Princenhage, Etten en Sprundel alle tienden. De commanderij Ter Brake, die oorspronkelijk van de Tempeliers was en na de opheffing van deze orde werd overgenomen door de Johannieten, bezat in Oosterhout eveneens veel tienden.⁴³

Wat eveneens weinig voorkomt zijn pachten van percelen land en, op één uitzondering na, pachten van hoeves. In 1313 wordt geen melding gemaakt van de vastelavondhoenderen die echter in 1353 wel blijken te bestaan en die het evenals de cijzen tot 1794 zouden uithouden.⁴⁴ Deze hoenderen werden later door de dorpen in geld betaald en volgen in lijsten en rekeningen vaak direct op de jaarbede. Wellicht waren zij het naturagedeelte van de jaarbede. Wel maakten pachten in rogge, haver en gerst deel uit van het Bredase domein, maar niet te achterhalen is hoe belangrijk deze waren. Tenslotte was er nog een inkomstenbron die moeilijk in geld kon worden uitgedrukt, maar die niet onderschat mag worden: de leenmannen met hun lenen. Uit latere documenten blijkt dat de heren van Breda konden rekenen op de diensten van een groot aantal leenmannen. In 1474 had de heerlijkheid Breda 979 lenen.⁴⁵ Van de leenmannen kon de leenheer 'raad en daad' eisen oftewel advies, hulp en het deelnemen aan de heervaart, het ten strijde trekken van de heer tegen een vijand.

Het testament van Godfried IV en de douarie van Sofie Berthout tastten het domeinbezit van Breda-Schoten ernstig aan, maar daar bleef het niet bij. Kort voordat hij overleed schonk Arnoud van Leuven nog een rente van 35 pond uit de cijns van Etten aan zijn bastaarddochter Aleid die met de plaatselijke heer Jan uten Houthe was getrouwd.⁴⁶ Arnoud ging hiermee vermoedelijk zijn boekje te buiten, want de hertog had hem slechts het vruchtgebruik gegeven en niet de bevoegdheid om delen van de erfenis te vervreemden. De liefde voor de bastaard zal het gewonnen hebben van het recht.

In 1281 stierf het geslacht van de heren van Breda en Schoten uit en zes jaar later greep de hertog van Brabant als leenheer in door de erfenis in twee helften te verdelen. De precieze afgrenzing kwam in 1290 tot stand, waardoor er twee heerlijkheden ontstonden, Breda en Bergen op Zoom. De heer van Bergen kreeg Bergen op Zoom en omgeving en wat er nog over was van het bezit in Zandvliet, Merkssem, Ekeren en Schoten. De heer van Breda kreeg Breda en omgeving. Het noordelijke deel van het land met daarin de opkomende stad Steenberghe en het allodium Gastel van St. Bernaards tot aan de grens met Strijen in het noorden bleef gemeenschappelijk bezit. De heren van Breda en Bergen trokken ieder de helft van de inkomsten uit dit condominium. Niet helemaal duidelijk is waarom dit noordelijke deel, dat samenviel met het 'zoute land', niet werd verdeeld. Wellicht heeft de grote stormvloed van 1287 en 1288, die ook in deze streken veel schade aanrichtten, een rol gespeeld.⁴⁷

In de tweede helft van de dertiende eeuw ging ook het Zeeuwse bezit verloren. De goederen op Beveland waren in de loop van de dertiende eeuw al in fasen verkocht of weggegeven. Wat er nog van restte werd door Raso III van Gaveren-Breda in 1312 aan de Hollandse graaf voor 1.200 ponden Tournooise groten verkocht.⁴⁸ In de oorkonde is niet precies aangegeven waar het om ging, maar gezien het bedrag was het niet weinig, waaruit kan worden afgeleid dat de Bredase positie op Zuid-Beveland oorspronkelijk heel sterk moet zijn geweest. Verloren gingen tussen 1221 en 1281 ook de bezittingen op het latere eiland Tholen. In eerstgenoemd jaar gaf hertog Hendrik I van Brabant de helft van Schakerlo als bruidsschat mee aan zijn dochter Maria bij haar huwelijk met graaf Willem I van Holland. In de jaren daarna versterkte de graaf zijn positie, terwijl de Zeeuwse adellijke familie Buffel zich ertussen drong en greep kreeg op Schakerlo. Wel behield Breda het van Schakerlo afgesplitste, ten oosten van de Eendracht gelegen dorp Nieuw-Schakerlo, later Polre genaamd. Tijdens de Hollands-Vlaamse oorlog van 1299-1304 koos Buffel de Vlaamse kant. Holland won, Buffel werd onthoofd en zijn goederen werden door de graaf van Holland geconfisqueerd. Deze gaf ze niet lang daarna aan zijn broer in leen. Deze en zijn opvolgers, de graven van Blois, bezaten ook Schakerlo met de stad Tholen en Duiveland.⁴⁹

De nieuwe dynastie Van Gaveren-Van Liedekerke ging anders met het domein om. Het werd gewoonte om aan alle erfgenamen delen van het domein te schenken. Jongere zoons kregen bepaalde domeinbestanddelen, dochters veelal een rente. Wanneer deze kinderloos stierven werd de deling wel weer ongedaan gemaakt, maar

dit gebeurde niet altijd. Over dit soort zaken vond beraad plaats. Zo overlegde Raso III, die zijn einde voelde aankomen en geen kinderen zou nalaten, in 1313 met zijn broers over de deling van de erfenis, waarbij iedereen een deel kreeg.⁵⁰ We zagen verder al dat Raso II aan zijn tweede vrouw een groot weduwegoed toewees en dat dit, omdat zij kinderen kreeg, voor de dynastie verloren ging. De heren vestigden ook renten op hun domein zoals in 1290 toen een groot deel van de cijns van Steenberg verloren ging door de verkoop van een rente van 30 pond aan een inwoner van Bergen op Zoom.⁵¹ Ook de jaarbede lieten zij niet ongemoeid, want in 1313 blijkt dat een deel van de jaarbede van Roosendaal als rente werd uitgekeerd aan de heer van Gageldonk-onder-Roosendaal.⁵²

En dan was er de waardevermindering van het geld. Reeds in de twaalfde eeuw daalde het zilveragehalte van de enige toen bestaande munt, de penning, gestaag. In de eeuw daarop zette dit door. Doordat de penning steeds meer koper, lood en tin bevatte, werd hij gauw zwart. Toen de penningen zo groot als een punaise waren geworden, wat niet erg handig was in het gebruik, kwam er een nieuwe zwaardere munt, die heel toepasselijk groot werd genoemd. Die had aanvankelijk een hoog zilveragehalte, maar werd al spoedig ook zwart. Ook in het noordwesten van Brabant doken de zwarte groten rond 1300 op. De prijzen van goederen en diensten stegen en heren wier inkomsten voor een belangrijk deel uit vaste bedragen in geld bestonden, zoals cijnsen en renten, zagen hun koopkracht door de voortschrijdende inflatie uitgehold. Ook elders in West-Europa leden heren met veel cijnsen in hun portefeuille verliezen.⁵³ Domeinen die voor een groter deel bestonden uit molens en tienden hadden daar geen last van. Tienden waren waardevast omdat zij in natura geleverd werden en de graanprijzen stegen. De tiendheffer kon het graan verhandelen en daarmee wachten totdat de prijs in het voorjaar op zijn hoogst was. Dwangmolens waren interessant, omdat het monopolie concurrentie uitschakelde en het mogelijk maakte het maalloon vast te stellen. Ook molens werden nog lang in natura verpacht.⁵⁴ De heren van Breda verkochten in de dertiende eeuw een groot deel van hun tienden en de rest gaven zij in 1303 weg aan het Bredase kapittel. Op molengebied was hun positie al niet zo sterk en ook hier opereerden de heren niet erg handig, want in 1275 gaven zij het recht om in Steenberg, een opkomende stad, molens op te richten weg aan een burger uit Bergen op Zoom.⁵⁵ In 1290 verkocht Raso II van Gaveren de molenban van Etten aan St. Bernaards en verzwakte de positie van de Bredase molens door toe te staan dat bewoners van het land van Breda in Etten en op de molen van de abdij in Hoeven mochten malen.⁵⁶ Het aandeel van de vastrentende waarden werd zo geleidelijk groter en juist deze werden uitgehold door de geldontwaarding.

Natuurlijk was er het bruine goud, maar dit blonk maar kort. De moer werd verkocht aan ondernemers voor contant geld, een heffing die gerelateerd was aan de opbrengst en als de grond eronder mee ging, werd nog een symbolische herencijns geëist. Eenmaal voorzien van een concessie lieten de ondernemers het werkvolk komen en de moer werd afgegraven en afgevoerd, terwijl de darink werd verbrand. Wat er overbleef was, indien de moer hoog lag, onvruchtbare zandgrond, of in geval van lage of zoute moer, een plas met water of een terrein vol met water gevulde kuilen. De zandgrond en het water waren des heren domein, maar wat te doen met

vliegend zand zonder mest? Het visrecht kon te gelde gemaakt worden, maar we vernemen daar bijzonder weinig over in de bronnen, zodat het nog maar de vraag is of dit zo veel opleverde. De verkoop van moergronden vormde derhalve wel een compensatie voor de verliezen op vastrentende waarden, maar het was een vorm van roofofbouw. In Holland werd op niet vergraven moergronden graan verbouwd, maar of dat in het noordwesten van Brabant een grote omvang heeft aangenomen is twijfelachtig. Wel ontving de rentmeester der domeinen rond 1357 uit Zonzeel ongeveer evenveel turf- als korentiend, maar in andere documenten zoals de vele door ons onderzochte uitgiften van moer wordt geen melding gemaakt van graantienden.⁵⁷

Een vreemde transactie

Het einde kwam in 1327 toen Gerard van Rassegem, die getrouwd was met Aleid van Liedekerke, een dochter van een broer van Raso III, zo zwaar in de schulden was beland dat hij ten einde raad het land van Breda verkocht aan de hertog van Brabant. Dat gebeurde op de hertogelijke hof Etterbeek bij Brussel, terwijl Aleid er niet bij was, maar, zo werd toegezegd, hij zou er voor zorgen dat zij alsnog akkoord ging. Aleid en haar twee zusters Margriete en Marie gingen echter niet akkoord, want manlief had eigenmachtig beschikt over haar erfgoed. De hertog krabbelde eerst wat terug en liet weten dat hij de beide zusters van Aleid wel in het bezit wilde stellen van hun erfdeel, waarop een familieraad van de Van Liedekerkes meende dat Marie en Margriete recht hadden op de helft. Toen hertog Jan III daaraan geen gehoor gaf, werd de zaak voorgelegd aan de Franse koning Philips VI (1328-1350) die vond dat de transactie van 1327 ongedaan moest worden gemaakt. De hertog zou zijn geld terugkrijgen, Gerard van Rassegem en Aleid hun land. Veel later, in 1356, kocht Jan II van Polanen als heer van Breda, de rechten van de dochter van Gerard en Aleid, Johanna, af voor 7.000 gouden schilden contant én de schuldbekentenissen die op naam stonden van haar ouders en die Jan in handen had gekregen. Johanna en haar man Arnt van Gaveren beloofden van hun kant alle archiefstukken die betrekking hadden op het land van Breda en die Jan nodig zou kunnen hebben, aan hem te overhandigen. Heeft Jans halfbroer Willem van Duivenvoorde, over wie zo dadelijk meer, deze schuldbekentenissen soms voor een zacht prijsje overgenomen van de altijd in geldnood verkerende hertog? De overeenkomst van 1356 kwam tot stand na een scheidsrechterlijke uitspraak van Wenceslas van Bohemen en Johanna van Brabant, hertog en hertogin van Brabant, en werd door een bijzonder groot aantal getuigen bezegeld, wat erop wijst dat het een belangrijke zaak betrof. Zelfs toen gaf Johanna van Liedekerke haar verzet nog niet op en pas in 1394 gaf zij - zij moet toen al hoogbejaard geweest zijn - eindelijk toe.⁵⁸

De vorming van een nieuw domein

Al voordat Gerard van Rassegem tot zijn noodsprong overging, was er een nieuwe man op het toneel verschenen die de stichter zou worden van het tweede huis. Dit was Willem van Duivenvoorde, de bastaardzoon van Philips van Duivenvoorde die weer stamde uit een zijtak van het oudste adellijke geslacht in

Holland, Van Wassenaar.⁵⁹ Als man van 27 jaar kreeg bastaard Willem in 1317 de functie van kamerling van de Hollandse graaf en daarmee zat hij dicht bij het vuur, want in de kamer van de graaf stond ook diens schatkist en de kamerling zag met eigen ogen wie de graaf kwam spreken. Bovendien was hij ook de bewaarder van het grafelijk zegel, in moderne termen uitgedrukt: Willem had tekenbevoegdheid.

Willem, wiens moeder mogelijk een Dongense boerenvrouw was, had talent voor zaken en een andere kijk op geld.⁶⁰ Wisten de meeste edelen heel goed, hoe het zo snel mogelijk uit te geven, Willem wist, hoe het te vermeerderen. Hoe hij precies te werk ging, weten ook experts zoals H.M. Brokken en J. Cuvelier die zich terdege in deze periode verdiept hebben niet. Kunstgrepen zoals deze pachten (en plegen) niet beoorkond te worden. Willem heeft waarschijnlijk gebruik gemaakt van de snelle waardevermindering van het geld en de mede daardoor ontstane geldnood van vele adellijke geslachten. Deze gingen rood staan bij lombarden, kredietverstrekkers die een bijzonder hoge rente berekenden waardoor op den duur het probleem alleen maar verergerde. Een denkbaar scenario is dat Willem geld nam uit de grafelijke schatkist en daarmee bij lombarden en nadere geldschieters de schulden afloste van in geldnood verkerende edelen. Voor de lombarden waren deze vorderingen op edelen moeilijk te innen, zodat ze wel bereid waren deze met een forse korting aan Willem over te doen. Willem kocht daarop van de edelen, op wie hij nu een vordering had, hun heerlijkheden of delen daarvan tegen een prijs die ver beneden de marktwaarde lag. Veel adellijk bezit was leengoed en een eigenschap van dit soort goederen was dat ze niet vrij verhandelbaar waren. In Holland en Brabant wilde dat zeggen dat zij alleen mochten worden verkocht door tussenkomst en met toestemming van de graaf of hertog die daarvoor te rade gingen bij hun adviseurs, waaronder een zekere Willem een favoriete plaats innam. De opbrengsten van de nieuwe domeinen werden weer gebruikt om de schatkist aan te zuiveren. Brokken spreekt van een rigide beheer van de nieuwe domeinen, maar gaat daar verder niet op in, waardoor niet duidelijk wordt wat hij daarmee bedoelt. Wellicht moeten we denken aan manipulaties zoals dat Willem de pachten en cijzen eiste in oud geld, dat meer waard was, terwijl uitgaven in nieuw geld werden voldaan. Een boer betaalde dan zijn pacht in zwaar geld, terwijl een arbeider in licht, minderwaardig geld werd uitbetaald. In minder ontwikkelde landen komen dit soort praktijken nog steeds voor. Hoe Willem het allemaal precies heeft aangepakt, zullen we wel nooit meer te weten komen, ook al omdat zijn financiële administratie verloren is gegaan.

Hoe het ook gebeurd is, Willem zwom in het contante geld en daarmee kocht hij vanaf 1320 goederen aan. Zijn eerste acquisitie in 1320 betrof het goederencomplex dat de heer en vrouwe van Putten en Strijen bezaten in het land van Breda. Dat bestond uit een kort na 1288 gebouwde burcht in Oosterhout - de nog bestaande Slotbossche toren is er een overblijfsel van - en een verzamelcomplex van cijzen en renten in het land van Breda.⁶¹ De verkopers stonden voor 550 Hollandse ponden in de schuld bij lombarden in Dordrecht en wilden dus best van dit voor hen excentrisch gelegen bezit af. In datzelfde jaar verkochten zij met tussenkomst van de leenheer, de Hollandse graaf, aan Willem de ambachten Almonde en Dubbelmonde. Kort daarna volgden nog meer ambachten in het westen van de Grote Zuid-Hollandse Waard, zoals Standhazen en Twintighoeven. Voor zijn meester, de graaf,

bouwde hij in 1323 en volgende jaren een burcht in Geertruidenberg. In ruil voor deze dienst kreeg hij het schoutambt van de stad zolang als hij leefde. De helft van de boeten mocht hij houden.⁶² In 1325 gaven Gerard van Rassegem en Aleid van Liedekerke Oosterhout met zowel de hoge als de lage rechtsmacht en alle renten aan Willem in leen.⁶³ Ondertussen kocht Willem ten noorden van de Hollands-Brabantse grens nog meer goederen op en werd hij schout en burggraaf van Geertruidenberg. In 1329 kocht hij een complex goederen en heerlijke rechten in Dongen van Gerard II van Horne. Samen met latere aankopen construeerde Willem een nieuwe heerlijkheid Dongen die in het westen en zuiden aan het land van Breda grensde. Na in 1334 nog de hand te hebben gelegd op de lage heerlijkheid Zonzeel en Vlasselt, werd in 1339 de grote slag geslagen. Samen met zijn halfbroer Jan I van Polanen kreeg hij toen van hertog Jan III van Brabant tegen betaling van 28.000 kleine Florentijnse guldens het vruchtgebruik van het land van Breda. Willem was toen al een vooraanstaand lid van de hertogelijke raad. Bij al zijn operaties werkte Willem nauw samen met deze halfbroer. Na 1339 nam het tempo van de acquisities enigszins af, totdat Willem en Jan II, de zoon van Jan I, in 1350 de overige rechten op Breda voor 43.000 kleine, gouden guldens van de hertog kochten. Een groot deel van dit enorme bedrag bestond uit een vordering van Willem-met-de-gouden-handjes op de hertog. Kort daarop stierf Willem in zijn paleis in Brussel om in Breda te worden opgevolgd door Jan II van Polanen.

Willem stichtte een dynastie die zich bewust posteerde op de grens tussen Holland en Brabant. Aan weerszijden kocht hij uitgestrekte goederen, terwijl hij en zijn opvolgers in beide vorstendommen in de grafelijke of hertogelijke raad zaten. Symbolisch voor deze positie was dat het eerste kasteel dat Willem verwierf, het huis te Strijen was. Dit lag precies op de grens van Holland en Brabant of om de hertaalde woorden van een getuige uit 1288 of iets later te citeren: *dat ik de heer van Strijen, wiens medewerker ik toen was, hoorde zeggen, toen hij zijn huis in Oosterhout bouwde, dat hij de toren in Brabant zette en dat de kapel, die toen binnen de muren lag, in Holland stond. Wanneer de priester de mis opdroeg, deed hij dat in Holland. Ik zei hem toen dat hij dan moeilijk te vangen was door de hertog of de graaf.* De getuige verhaalde niet wat voor een gezicht Willem van Strijen toen opzette.⁶⁴

Een uittreksel uit een goederenlijst van rond 1353 laat uitkomen hoe Willem van Duivenvoorde zijn geld belegde.⁶⁵ Het uittreksel is in de zeventiende eeuw gemaakt door de Bredase griffier Adriaan Havermans, die een boek wilde schrijven over de geschiedenis van stad en land van Breda en naar hartelust mocht rondneuzen in het archief van de Nassause Domeinraad in Den Haag. De lijst is opgesteld door Willems rentmeester en somt de Brabantse domeinen op die Willem zelf had gekocht met uitzondering van het land van Breda dat al was vergeven aan de zoon van zijn halfbroer Jan II van Polanen. Overall in de omgeving van Breda had Willem stukken land en moer en renten daaruit opgekocht. Binnen dat land had Willem zijn inspanningen geconcentreerd op Oosterhout en omgeving. Daar, waar een van zijn kastelen stond, was hij erin geslaagd om bestuur en rechtspraak helemaal in zijn macht te krijgen. Als een koop niet wilde lukken, zoals bij de Johannieters of de erfgenamen van Hadewych van Strijen, dan pachtte hij hun goederen.

Willem van Duivenvoorde liet bij zijn dood geen wettige kinderen na, maar wel tenminste negen en mogelijk zelfs twaalf bastaardkinderen.⁶⁶ Er waren dus geen wettige erfgenamen, maar ook bastaarden konden problemen geven bij de erfenis. Enkele weken voor zijn dood schonk de oude Willem aan zijn favoriete bastaardzoon Willem jr. de hele heerlijkheid Oosterhout met de burcht en diverse niet nader aangeduide goederen in Holland en het land van Altena.⁶⁷ Het lukte de Van Polanens echter beter dan hun voorgangers om de jongere loten aan de stam in de hand te houden. Jan II van Polanen sloot na Willems dood overeenkomsten met andere erfgenamen waarin hun rechten nauwkeurig werden omschreven en waarin vaak bepaald werd dat het goed bij ontstentenis van kinderen terug zou vallen naar de hoofdstam van het geslacht. De belangrijkste overeenkomst was die met Willem van Oosterhout, een bastaardzoon van Willem van Duivenvoorde jr., aangaande de heerlijkheid Oosterhout. Deze omvatte de hoge rechtsmacht, maar zo werd afgesproken, als schepenen van Oosterhout iemand ter dood veroordeelden, moest Willem hem uitleveren aan de drossaard of schout van Breda opdat die het vonnis kon voltrekken. Wanneer de pleger van een doodslag of een ander zwaar misdrijf dit met een boete wilde afkopen – dat was toen heel gebruikelijk – dan moest Willem van deze, meestal hoge boete, de helft afdragen aan Jan. Als Willem zonder wettig nageslacht zou overlijden, verviel het leen aan de heer van Breda, wat inderdaad rond 1400 gebeurde.⁶⁸ In 1356 kocht Jan II van een andere bastaardzoon, Diederik van Oosterhout, het gerecht van Zonzeel met enkele toebehoren terug.⁶⁹ Wel verloren ging Dongen dat de oude Willem had bestemd voor zijn bastaarddochter Beatrijs die gehuwd was met Roelof van Dalem. In 1346 had zij van haar vader al het ambacht Zwaluwe, dat een Hollands leen was, gekregen. Deze zaak werd pas definitief geregeld in 1357 waarbij het familiehoofd Jan II van Polanen bedong dat Dongen een Bredaas leen zou worden.⁷⁰

De opvolgers van Willem van Duivenvoorde volgden bij de uitbouw van hun domeinen meer dan Willem een strategie van expansie en unificatie, van groei naar buiten en naar binnen. Daarnaast werd de exploitatie van het bezit geïntensiveerd. Zij hielden zeer consequent aan deze koers vast waardoor zij in dit deel van Brabant in 1544 een sterke positie hadden opgebouwd. In deze periode tekent zich al enigszins een klein apparaat af dat een deel van het domeinbeheer van de heer overnam. Het waren de rentmeesters van Breda en Oosterhout die herhaaldelijk optreden in oorkonden en die rekeningen overlegden. In het midden van de vijftiende eeuw had ook Niervaart een kastelein-rentmeester die zijn rekening verantwoorde aan de heer zelf, diens vrouw, de drossaard en enkele andere hovelingen. De drossaard was de hoogste rechtshandhaver in het land van Breda.⁷¹

Territoriale expansie

De twee meest effectieve methoden om het bezit uit te breiden waren huwelijken en aankopen. Een huwelijk leverde in 1361/62 de heerlijkheid Niervaart met het gelijknamige stadje op als een deel van de erfenis van de kinderloos overleden

Aleid van Putten en Strijen. Jan II van Polanen kon hierop aanspraak maken, omdat hij weduwnaar was van Oede van Strijen, een dochter van een zuster van Aleid.⁷² Aan Niervaart viel toen veel te verdienen, want de moertering beleefde toen het hoogtepunt van zijn bloei. In 1347 was de plaats aantrekkelijk genoeg om er een wisselkantoor, een waag en een lakenhal te vestigen en om een schrodeambacht voor de wijn in te stellen. Er werd dus geld gewisseld, er werden goederen gewogen om ze te verkopen en er werd gesleept met wijn.⁷³ De andere huwelijken van Jan II en Jan III van Polanen leverden geen gebiedswinst op, maar er ging ook weinig meer verloren bij erfdelingen, terwijl dure weduwen zich niet meer meldden. Een belangrijk huwelijk was dat van de 12-jarige Johanna van Polanen, de enige dochter van Jan III van Polanen, in 1404 met Engelbrecht, graaf van Nassau-Dietz. Engelbrecht was een jongere zoon uit dit zeer oude Duitse geslacht. Zijn inbreng bestond uit de Luxemburgse heerlijkheid Vianden. Met dit huwelijk kregen de Nassaus vaste voet in de Nederlanden. Niet duidelijk is wat de voogden van Johanna heeft bewogen om deze Duitse alliantie aan te gaan. Mogelijk speelden de politieke verhoudingen aan het Brabantse hof een rol. Het door de oude hertogin Johanna van Brabant goedgekeurde huwelijkscontract omvatte een bepaling over het weduwnaarsgoed van Engelbrecht. Mocht zijn vrouw als eerste overlijden, dan kreeg Engelbrecht het Bredase deel van de inkomsten uit het gemene land rond Steenberg, Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch en Hoeven.⁷⁴

Aankopen werden meestal in goud voldaan en zeer vaak contant betaald, want de Van Polanens en de Nassaus hadden genoeg geld in de kist liggen. In 1411 kocht Engelbrecht de ambachtsheerlijkheid Drimmelen en de tienden voor 447¹/₂ gouden Franse kronen. Beide goederen waren Hollands leen.⁷⁵ In 1421, tijdens een politieke crisis in Brabant en in Holland, verwierf Engelbrecht het kasteleinschap van Geertruidenberg. Met een korte onderbreking van 1445 tot 1452 bleef dit ambt met daaraan verbonden het schoutambt in handen van de familie.⁷⁶

Bestuurlijke unificatie

In 1353 was het land van Breda nog geen bestuurlijke eenheid. De heer van Breda had de meeste troeven in handen en beheerste het spel, maar hij moest rekening houden met andere heerschappen en grootgrondbezitters die ook zeggenschap hadden over delen van het land en de bevolking. Vaak nam dit de vorm aan van eigen rechtbanken waarvan de schout en schepenen door de grootgrondbezitter werden aangesteld. Deze rechtbanken mochten boeten opleggen en goederen in beslag nemen. Zonodig konden zij mensen gevangen zetten om ze op andere gedachten te brengen. Lieden die onder andere heren vielen, konden door de heer van Breda niet zomaar belast worden of werden gedwongen tot het leveren van hofdiensten. Dit verschijnsel wilden de Van Polanens en de Nassaus zoveel mogelijk inperken. Het einddoel was één land en één heer, onder wie alle bewoners van het land vielen. Het was de Nijmeegse rechtshistoricus Cerutti, die deze politiek voor het eerst in 1944/45 signaleerde. Hij bezag haar echter te veel vanuit een juridische hoek. In de inleiding op zijn rechtsbronnen behandelt hij de liquidatie van de enclaves op heldere en overzichtelijke wijze.⁷⁷

De lastigste enclaves waren heerlijkheden die afhingen van de hertogen van Brabant. De bezitters ervan konden de hertog, die machtiger was dan de heer van Breda, tegen deze uitspelen. Bovendien bezat de heer van Breda in 1353 in zijn land de hoge rechtsmacht, behalve in de hertogelijke enclaves. Deze lagen her en der verspreid met een concentratie in Princenhage. Een belangrijke eerste stap was dan ook de verwerving van de hoge rechtsmacht over deze heerlijkheden. Jan III van Polanen had een vordering van 1.000 gouden franken op hertogin Johanna van Brabant die in grote geldnood zat. Ter delging van deze schuld gaf zij in 1388 de hoge rechtsmacht over de hertogelijke enclaves in Groot en Klein Zundert, Princenhage, Sprundel en Nispen aan Jan van Polanen in pand. De paar hertogelijke lenen in Baarle werden niet vermeld, wat er mede voor heeft gezorgd dat een gedeelte van dit dorp altijd onder de hertog bleef vallen.⁷⁸ Baarle-Hertog bestaat nu nog grotendeels uit een verzameling Belgische enclaves op Nederlands grondgebied. Onder het bewind van graaf Jan IV van Nassau (1442-1475) werden de meeste hertogelijke lenen aangekocht en tot leen van Breda gemaakt. Daar was soms geduld voor nodig. Zundert-onder-de-hertog werd in 1464 geruild tegen Lummen (tegenwoordig Belgisch Limburg), maar er ontstonden geschillen waardoor de transactie pas zeven jaar later ten uitvoer kon worden gebracht.

Hoe veel waarde de Nassaus aan deze acquisities hechtten, blijkt uit het verzoek dat Jan van Nassau in 1460 richtte tot de hertog van Brabant, Philips van Bourgondië, die hij als lid van de hertogelijke raad geregeld tegenkwam.⁷⁹ Jan had twee jaar tevoren de heerlijkheden Gageldonk en Hambroek aangekocht. Zoveel om het lijf hadden deze goederen niet, maar het waren wel hertogelijke enclaves. Heer Jan wilde met de beide heerlijkheden door de hertog beleend worden en ze met het land van Breda tot één leen verenigen. In zijn verzoekschrift beweert heer Jan dat deze goederen vanouds deel hebben uitgemaakt van het land van Breda (wat niet waar was), maar dat zij daaruit zijn afgescheiden door erfdelingen tussen broeders en zusters en vervolgens weer door erfdelingen in twee goederen zijn gespleten (wat wel waar was). De administratie van de hertog verenigde de goederen niet met het land van Breda en men ging ook niet in op het argument dat zij uit dit land gesproten zouden zijn. De twee goederen zouden wel voortaan als één leen van de hertog worden gehouden. Het doet er niet toe wat er gebeurde, maar eerder hoe de heer van Breda het voorstelde. Deze goederen waren ooit van zijn voorouders geweest, ze waren in Jans optiek afgedwaald. Modern historisch onderzoek heeft echter aangetoond dat dat vrijwel zeker niet het geval is geweest. Gageldonk bestond hoogstwaarschijnlijk al toen Godfried II van Breda-Schoten het kort vóór 1200 met de hertog op een akkoordje gooide en het kreeg toen een uitzonderingspositie. Het heeft dus nooit tot het na 1200 ontstane land van Breda behoord.⁸⁰ De naburige heren van Bergen op Zoom volgden dezelfde unificatiepolitiek als hun standgenoten in Breda. Rond 1500 kochten zij enkele enclaves ten zuiden van Bergen op Zoom op.⁸¹

Naast hertogelijke lenen bestonden er ook nog allodiale heerlijkheden en goederen. Ook deze kwamen, als zij althans groot genoeg waren, voor acquisitie in aanmerking. Een ervan was Wernhout dat pas in 1698 door de Domeinraad werd aangekocht. Ook in Baarle en wellicht elders hebben allodiale goederen gelegen die

nooit werden aangekocht met het al boven gesignaleerde gevolg. In 1473 kocht Jan IV een groot deel van de goederen van de commanderij Ter Brake aan. Deze allo-diale bezittingen lagen in Oosterhout, Alphen en Chaam.⁸² Ook nu weer blijkt waar Jans prioriteiten lagen. Wat hij wilde hebben en ook kreeg, was de gehele rechtsmacht, het wildernisregaal, de windmolens in Alphen en Oosterhout, het jachtrecht, het recht om jaarbede te heffen en het recht om diensten te vorderen. Wat hij de commanderij liet en dus minder belangrijk werd geacht, waren de tiendrechten, de veel kleinere oliemolen, het leenhof en de renten en pachten uit het land. Dat kon altijd later worden aangekocht.⁸³

Eveneens verworven werden delen van het oude Bredase domein die vóór 1327 waren vervreemd. Renten rustend op het gehele land van Breda konden, als er maar lang genoeg onderhandeld werd, worden afgelost. Complexen van heerlijke rechten waren voor goed geld te koop. Een van de grootste was Roosendaal waar in 1300 op de hoge rechtsmacht na alle domeinen aan Hadewych van Strijen waren weggegeven. Op nog niet duidelijke wijze vererfdde deze goederen op de Zeeuwse familie Van Reimerswaal, van wie ze in 1501 werden verworven.⁸⁴ Een aan het einde van de dertiende eeuw op de herencijns van Steenberg gevestigde rente werd in 1475 teruggekocht.⁸⁵

Een geval apart waren de moergerechten en de vaartgerechten, die vaak gecreëerd werden, wanneer een gebied met moer werd uitgegeven. De ondernemer kreeg dan het recht om een eigen rechtbank samen te stellen die de turfstekers en andere arbeiders onder de duim hield. Aan oproerige lieden kon een boete worden opgelegd die waarschijnlijk op het loon werd ingehouden. De figuur dat de ondernemer bestuurlijke bevoegdheden en rechtsmacht krijgt over de mensen die het werk voor hem doen, zou na 1492 ook elders worden toegepast in gebieden waar het moeilijk was om aan arbeiders te komen en waar het werk fysiek zeer zwaar was. In de koloniën en de plantages die Europese ondernemers na 1500 in de Nieuwe Wereld stichtten, werd een dergelijke constructie veel toegepast. De planter was tevens rechter en kon zijn slaven zo volledig onder de duim houden. De moernering vereiste eveneens zware arbeid.⁸⁶ Moergerechten verdwenen vaak vanzelf als de moer vergraven was en er niemand meer iets te zoeken had op een enkele schaapherder na. Vaartgerechten bleven bestaan, als de vaart nog nodig was, zoals bij de Roosendaalse vaart, waarvan het vaartgerecht in 1448 van Jan van Nispen werd aangekocht. Het jaar daarop kreeg een consortium van kooplieden verlof om de vaart te mogen gebruiken en deze te mogen verlengen, maar het vaartgerecht zelf bleef in 's heren hand. De kooplieden mochten alleen een spoywaarder (sluiswachter) en vaartmeesters aanstellen die twee derde van de boeten mochten incasseren.⁸⁷

Naast heerlijkheden met een, zoals in Groot Zundert, compleet assortiment heerlijke rechten, werden ook grote complexen grond zonder heerlijke rechten aangekocht. Losse, kleine percelen waren niet interessant, het ging juist om grote eigenaren die lastig aan te pakken waren. Van kleine boeren en Bredase en Steenbergse poorters hadden de heren niets te duchten. Veel van deze goederen vormden wat in de Middeleeuwse stukken een *bona* of een *goet* genoemd wordt. Zo'n goed bestond doorgaans uit een boerenbedrijf, soms versterkt door grachten en wallen, met landerijen in de omgeving en daarnaast grond die in leen of in cijns uitgegeven was.

Volstaan wordt met enkele voorbeelden. In 1368 kocht Breda het goed Hulden bij Gilze.⁸⁸ In 1411 nam Engelbrecht van de abt van Middelburg alle moeren en wilder- nissen met een huis en hofstad te Moerbergen onder Terheijden in erfpacht. De hoeve van Moerbergen werd na 1422 weer van de hand gedaan, de hoeve van Hulden niet.⁸⁹ In 1473 werd een uitgestrekt gebied verworven van het Brugse St. Janshospitaal. Het ten westen van Etten gelegen gebied bestond ten dele uit moer waarvan een deel vergraven was. De totale koopsom bedroeg 7.800 gulden.⁹⁰

Een ander soort enclaves waren groepen mensen die een bijzondere status hadden en krachtens deze vrijgesteld waren van onaangename zaken als diensten en heffingen. Het betrof vooral de St. Petersmannen en -vrouwen en de meisseniers. De St. Peterslieden behoorden oorspronkelijk tot de hertogelijke familia in Leuven, de in het land van Breda wonende meisseniers stamden vermoedelijk af van de familia van de heer van Breda zelf. Hun status vererfde op matrilineaire wijze, waarschijnlijk omdat vaderschap moeilijk, moederschap daarentegen altijd te bewijzen was. In het land van Breda waren de meisseniers vrijgesteld van hofdiensten en jaarbede. Voor de Bredase leenmannen gold hetzelfde, maar deze status was verbonden met een bepaald stuk grond. In 1449 bleken er nog heel wat meisseniers te zijn, maar daarna zwijgen de bronnen erover, zodat we mogen aannemen dat het meissenierschap zijn betekenis verloor en in vergetelheid geraakte.⁹¹

Vorming van een monopolie

Op molengebied versterkten de heren van Breda eveneens hun positie. Rond 1300 bezaten zij eigenlijk alleen direct buiten de stad Breda een zestal molens en sommige daarvan niet eens helemaal. De watermolen van Rijsbergen was in erfpacht gegeven, de molens van Steenberg en Etten waren aan het einde van de dertiende eeuw van de hand gedaan. De meeste andere wind- en watermolens waren van andere heren. Willem van Duivenvoorde en zijn opvolgers gingen ook hier in het offensief. Nieuwe, concurrerende molens werden opgericht en bestaande molens aangekocht. Op deze wijze ging men door, tot 1794 toe. Het resultaat was dat al in 1544 de meeste molens in het land van Breda van de heer waren en dat deze de molenban veel effectiever kon uitoefenen. Om dit doel te bereiken was wel eens geduld nodig, omdat de rechten op een molen door erfdeling en verkoop plachten te worden gesplitst en zo op aandelen op naam gingen lijken. Steenberg was in 1425 twee windmolens rijk in elk waarvan Marten Claaszoon van Nispen toen voor 1/8 deel gerechtigd was. In 1447 bezaten twee particulieren 1/48 deel van de beide molens. Pas in 1516 kon graaf Hendrik III van Nassau de hand leggen op 2/3 van beide molens en mogelijk zelfs op het geheel.⁹² In Oosterhout verklaarde in 1312 een groot aantal getuigen dat de heer van Breda daar geen kerk, molen of stenen huis mocht bouwen. Zowel in Oosterhout als in Alphen waren de molens van de meester van de commanderij Ter Brake. In 1340 blijkt Willem van Duivenvoorde in Oosterhout echter een eigen molen te hebben. In 1436 is de heerlijke windmolen er nog steeds, maar dan is 1/18 deel ervan wel in handen van een particulier. Pas in 1473 slaagde Jan IV erin om de windmolens van de Johannieters in beide dorpen te kopen.⁹³ In Zundert maalden twee windmolens en een kleine watermolen, maar pas

in 1699 slaagde de Nassause Domeinraad erin een deel van een van deze aan te kopen. Het laatste stukje molen daar werd pas in 1794 verworven.⁹⁴

De molendwang werd in de vijftiende eeuw al met grote gestrengheid gehandhaafd. In 1408 waren 25 mannen en vrouwen uit Teteringen door de drossaard betrapt omdat zij hadden laten malen op de molen van Oosterhout. Wie poorter was, diende 1 oud schild te betalen, landlieden waren iets meer kwijt. Nadat de rentmeester bij de drossaard was gaan klagen dat deze mensen zo arm waren, kon er verdingd worden (op een akkoordje gooien), zodat boeren en burgers ieder 1 oud schild kwijt waren. De geburen van Gilze waren in 1402 maar liefst 100 oude schilden kwijt wegens deze overtreding. Al waren de boetes hoog, het loonde kennelijk de moeite want iedere keer weer werd de molenban overtreden.⁹⁵

De moermering

Rond 1400 stond de moermering in dit deel van Brabant op zijn hoogtepunt. De heren van Breda, Bergen, Putten en Strijen en de graaf van Holland waren druk bezig met het uitgeven van moeren aan consortia van ondernemers. Deze omringden het te vergraven gebied met een dijk en gingen aan de slag. Wanneer de moerdijk was uitgeveend, werd deze verlaten. In het algemeen gesproken kon de exploitatie van moeren vijf vormen aannemen:

1. eigen beheer
2. schenking om niet
3. belening
4. uitgifte in erfpacht
5. verkoop

Verreweg de meest favoriete vorm in het land van Breda was de verkoop van het moer al of niet met ondergrond. Bij een verkoop met de grond kwam daarop een herencijns te rusten. De koopsom heette *lecscat* (ook wel *lexscat* of *leggescat*) en werd voldaan in enkele jaarlijkse termijnen. Ook Vervloet constateerde dat de *lecscat* de koopsom was van de moer.⁹⁶ Deze heffing kwam eveneens voor in de heerlijkheden Putten en Strijen waar hij gerelateerd was aan de opbrengst. Volgens Van der Gouw zijn de heren van deze vanaf ca. 1300 gecombineerde heerlijkheden daar zeer rijk van geworden.⁹⁷

De koop werd in de vijftiende eeuw steeds in goudgeld uitgedrukt, waarbij nobelen en oude schilden favoriet waren. De heer van Bergen op Zoom ontving in 1385 wegens twee moerdijken in de buurt van Steenberg 525 oude schilden in één jaar tijds. In beide gevallen was het de laatste termijn.⁹⁸ In 1435 gaf Engelbrecht I van Nassau 56,2 hectare moer met de grond boven Wagenberg uit aan drie personen met hun gezellen. De koopsom moest voor een deel van de moer in vijf en voor de rest in acht termijnen betaald worden. In totaal verdiende Engelbrecht aan deze transactie 868 nobelen, een zware gouden munt.⁹⁹ De nobel was zo favoriet bij moerverkopen dat men aan het einde van de vijftiende eeuw in Terheijden moer tegen moernobelen verkocht.¹⁰⁰

Daarnaast bedong de verkoper van de moer nog een heffing die gerelateerd was aan de hoeveelheid gestoken turven. Deze heffing werd in oudere teksten turftiend genoemd, na ca. 1350 werd veelal gesproken van lastgeld. Hendrik V van Breda kwam in 1267 overeen dat hij van drie concessies onder Zonzeel 6 Leuvense penningen per 30.000 turven zou ontvangen.¹⁰¹ Dat vereiste dan wel een betrouwbare, liefst gezworen turventeller of -telster. In 1286 vroeg het norbertissenklooster Catharina voor moergrond onder Cromwiel een turftiend van 4 Leuvense penningen per last. De oorkonde vermeldt dat de heer van het land ook dit tarief hanteert.¹⁰² Bij de uitgifte van het Steenbergse Moer in 1311, gelegen tussen Terheijden en het gehucht Langeweg, werd van turftiend afgezien. De innemers mochten *dalen ende berghen ende delven ende allen haeren oorbaer opdoen ende doen doen, vryelicke te gebruycken, sonder torfftiende te geven*.¹⁰³ Uit de rekening van circa 1353 van goederen van Willem van Duivenvoorde blijkt dat Willem in Zonzeel had gekocht: de cijns, de turftiende, de korentiende, een rente uit de *lecsat*, het recht om boeten op te leggen tot drie pond toe en 42 bunder beemd en moer in den Ham.¹⁰⁴ Enkele jaren later trok de heer uit Zonzeel de volgende inkomsten: een turftiende van twee Leuvense penningen per last vergraven turf, de korentiende, diverse renten en de cijns van Zonzeel.¹⁰⁵ Het moeilijk te dateren *Discours*, een kroniek van de heren van Breda, verhaalt dat Jan IV van Nassau tijdens zijn leven *diversche groote ende merkelycke plecken van moeren uitgaf voor seker hootschap van penningen ende op lastgelt gebruyckt te worden, den grondt hem ende sijne nacomelingen reserverende*.¹⁰⁶ In het midden van de vijftiende eeuw werd moer dus uitgegeven tegen een som geld ineens, de hoofdsom genaamd, en een aan de opbrengst gerelateerde heffing, lastgeld genaamd.

In de loop van de vijftiende eeuw nam de moertering in belang af. Dit kwam door verscheidene oorzaken. Tot de verbeelding spreken de overstromingen die het noordwesten van Brabant vanaf ongeveer 1400 troffen, culminerend in de St. Elisabethsvloeden van november 1421 en november 1424, maar er was meer aan de hand. Eerst verzoutte de moer door de steeds meer opdringende zee, vervolgens werd deze vergraven, zodat de zee nog meer speelruimte kreeg. Na de dijkdoorbraken van 1421 en 1424 stroomde veel meer zoet water uit de Waal de Grote Waard in, waardoor het moer weer verzoette.¹⁰⁷ We moeten het verder niet zo zien dat de waard als een badkuip in één keer vol water stroomde om vervolgens in een aquarium te veranderen. Het ging allemaal veel langzamer. In 1438 werd er nog gehandeld in moergronden in Drimmelen en zelfs in 1473 loonde het daar nog de moeite om een geschil te beëindigen over 21 hoeven moergrond.¹⁰⁸ Nu lag Drimmelen aan de rand van het overstroomde gebied, terwijl daarentegen dorpjes als Broeke en Weede, die westelijker lagen, na 1421 niet meer werden genoemd. Dat de moertering al vóór 1421 minder goed liep was te merken in de streek rond Oudenbosch, waar de abt van St. Bernaards kort na 1400 alle concessies aan moerkooplieden introk en land ter bedijking uit ging geven.¹⁰⁹

Dankzij enkele bewaard gebleven rekeningen van de kastelein-rentmeester van Niervaart, weten we dat daar in 1436-1438 nog een moerdijk van bijna 100 hectare in exploitatie was. De moerdijk, Boudynsland genaamd, lag ten dele op Strijens grondgebied en de uitbaters betaalden aan de heer van Breda negen gouden peters (een gouden munt geslagen op naam van de hertogen van Brabant) per gemet die in

drie jaarlijkse termijnen betaald moesten worden. De heren van Breda en Putten en Strijen toucheerden zo ieder in totaal 540 peters. De Niervaartse molen was in 1436 echter al verdwenen en er werden geen accijnzen meer geïnd, wat erop wijst dat er geen of nog maar heel weinig mensen woonden. Wel was er een keet die vermoedelijk als huisvesting diende voor gorswerkers en andere werklieden. Scheepvaart was er nog wel, want er werd baken- en roergeld geheven. De pastoor werd ook nog uitbetaald, maar in 1449 werd Niervaart zo ernstig bedreigd door het water dat Jan IV van Nassau de daar vereerde miraculeuze hostie naar Breda liet overbrengen.¹¹⁰ In 1486 was er geen gevangenis of andere ruimte meer in Niervaart om misdadigers in op te sluiten.¹¹¹ De afbraak van het oude landschap nam dus tenminste een halve eeuw in beslag.

Vanaf ongeveer 1425 kwam er in Noord-Europa een nieuw product op de markt: baaizout, zout gewonnen uit zeewater in zoutpannen in het zuidwesten van Frankrijk. Dit was wel minder goed van kwaliteit, maar veel goedkoper dan het zeldzame zout.¹¹² De verwerking van het uit darink gezoden inheemse zout stortte ineen en alleen die steden die zich toelegden op de raffinage van baaizout konden zich handhaven. Steenberghe deed daar echter om een of andere reden niet aan mee en raakte vanaf 1450 deernis in verval. In 1460 was de situatie dermate hachelijk geworden dat de heer en zelfs de heer daarboven, hertog Philips van Bourgondië, de met schulden overladen stad te hulp moesten schieten.¹¹³ Ook in Oudenbosch werd in 1462 geklaagd over grote armoede.¹¹⁴

Ver buiten het bereik van de zee breidde de moertering zich in de vijftiende eeuw juist uit. Zo gaven Engelbrecht en Johanna in 1430 een groot moergebied van 517 hectare uit tussen Etten en Rijsbergen. Ook dit bracht heel wat op: *8.000 nobelen en noch andermaels op ten hoip 1.400 oude schilden*. En daarna gaven ze nog veel meer moer uit, aldus het *Discours*.¹¹⁵ Pas rond 1750 zou er aan de moertering in de streek tussen Roosendaal en Zundert een einde komen, omdat bijna alle moer toen vergraven was.

De nieuwe korenpolders

Door de hiervoor genoemde oorzaken ontstond er in de vijftiende eeuw in het noordwesten van Brabant een heel ander landschap. De resterende moer met plassen maakte plaats voor gorzen. Dit waren kleiplaten begroeid met zeekraal, lamsoor en andere planten die in het zoute milieu goed aarden en waarop schapen werden geweid. Dat leverde de eigenaar geld en schapenkazen op. Land waarvan de cijns niet betaald werd verviel aan de heer die daar voorlopig weinig mee kon doen, maar naarmate de opslibbing vorderde ontstonden er nieuwe kansen. Door de gorzen, wanneer zij voldoende opgeslibd waren te omringen met hoge winterdijken, kon het land worden omgezet in akkerland en dat was zeer geschikt om er graan, diverse soorten zaden en een groot aantal zogenaamde handelsgewassen, zoals uien, meekrap, vlas, prei, en dergelijke op te verbouwen. Eenmaal ingepolderd leverde het land vele malen meer op dan als gors. De zeeklei zat vol mineralen en was zeer vruchtbaar. Het aanleggen van winterdijken vereiste wel een grote investering en was bepaald niet vrij van risico's. Vooral pas aangelegde dijken wilden wel eens be-

zwijken bij de eerste de beste herfststorm. Daar stond tegenover dat de kunst van het bedijken, het droog maken en droog houden, er al lang was. In het zuidwestelijk deltagebied werden al vanaf de twaalfde eeuw polders aangelegd. Er waren deskundigen genoeg die de kneepjes van het vak kenden, er waren ondernemers die daar ervaring in hadden en er waren honderden dijkwerkers die wisten hoe schop en kruiwagen te hanteren.

De eerste maal dat de heren van Breda betrokken raakten bij de aanleg van een polder was in 1356. De schrijver van het *Discours* vond het zo belangrijk dat hij er melding van maakt. Na verhaald te hebben dat Jan II van Polanen in 1350 was begonnen met de bouw van een nieuwe burcht in Breda, volgt een passage dat de heren van Breda en Bergen op Zoom in 1356 verkochten aan hun onderzaten van de stad Steenberg om te bedijken tot *verschen coorenlanden d'landt, doen tertijt genoempt Oudt Cromwiele, dat men nu tertijt heet het Oude Land*.¹¹⁶ Steenberg behoorde tot het in 1287 onverdeeld gebleven gemene land, dus de heren van Bergen en Breda traden hier gezamenlijk op. De voorwaarden waarop zij het land op 17 december 1357 ter bedijking uitgaven zijn verwoord in een oorkonde die een analyse verdient.¹¹⁷

Beide heren verkopen een gebied ten zuiden van Steenberg dat bestaat uit land, modder en water. In het westen wordt het begrensd door hoger liggende zandgronden, in het oosten door gorzen of althans land dat geregeld onder water stond. De kopers zijn, zoals we reeds zagen, poorters van Steenberg, maar een van hen, Jacob Lam van Moerdale is tevens rentmeester van de heer van Bergen. De kopers moeten dit land bedijken, waardoor het 'versch' [zoet] wordt. Dat moet wel binnen twee jaren gebeuren, anders valt het land weer terug aan de uitgevers. Na de bedijking mogen zij het voor eeuwig bezitten en gebruiken. Op de grond komt een herencijns te rusten van twaalf penningen Leuvens per bunder (een bunder = 1,29 hectare). De heren behouden zich alle tienden voor en wel de elfde schoof van het graan en ander bindbaar gewas zoals vlas en het tiende lam, dus een tiende deel van alle pas geboren lammeren, ganzen en nieuwe bijenzwermen. Van graan werd dus maar 9% afgedragen. De clause elfde schoof en tiende lam komt vrijwel overal voor bij uitgiffen van gorzen in Zeeland en Holland ten zuiden van de Merwede.¹¹⁸ De oorkonde vermeldt ook dat deze vorm van tiendheffing in het land van Steenberg gebruikelijk is. Mocht het land weer onder water lopen, dan valt het pas terug aan de heren wanneer de herencijns niet is betaald. Daarop volgen enkele clauses om de bedijking te faciliteren. Gedurende acht jaar krijgen de bedijkers het bedrijf van de polder met de bevoegdheid om boetes tot 27 schellingen zwarte op te leggen. Met bedrijf wordt bedoeld het gehele bestuur en beheer. De kopers mogen op de dijk en een strook land van 10 roeden daarneven schout en schepenen aanstellen. De accijns op bier dat in deze periode wordt getapt voor de arbeiders wordt acht jaar lang met de helft verlaagd, daarna wordt de bieraccijns geheven door de stad Steenberg. De *lecsat* [koopsom] bedraagt vijf oude schilden per gemet en dit bedrag moet in drie termijnen betaald worden. Mocht er zelas gewonnen worden, dan betalen de bedijkers kuipgeld volgens het Steenbergse tarief.

Het nieuwe land was dus op de eerste plaats bestemd voor de verbouw van graan, terwijl daarnaast rekening werd gehouden met de winning van darink. Aan de uitgifte gaat een nauwkeurige grenscheiding vooraf tussen Wouw (Bergs gebied) en

het gemene land. Hoewel de uitgevers de tienden voor zich hielden, wezen zij enkele jaren na de bedijking toch een derde deel ervan toe aan de pastoor van Steenbergen.¹¹⁹ Deze werd trouwens door hen ter benoeming voorgedragen, wat erop wijst dat de kerk ooit door de heer van Breda was gesticht.

Een vergelijking met andere uitgften in het zuidwestelijk deltagebied is verhelderend. Bij Oud Cromwiel verkopen de uitgevers waarschijnlijk al het land, want de uitvoerige oorkonde maakt geen melding van land dat de uitgevers voor zichzelf willen hebben. Elders doen de uitgevende heren en vrouwen dat wel. Een voorbeeld is de uitgifte door vrouwe Machteld van Voorne van het latere Nieuwenhoorn op het eiland Voorne. Machteld bedingt een zevende deel van het in te polderen land voor zichzelf. Dit is het vronland. Verder wil zij jaarlijks een cijns van één kapoen per twee gemeten land hebben, de elfde schoof, het tiende lam en 10% van de in de nieuwe polder gedolven turf. De ettinge, het gras dat op de binnendijken groeit, is eveneens voor de vrouwe, wat op de buitendijken groeit echter voor de innemer. De hoge rechtsmacht houdt Machteld aan zich, de lage, in Holland ambacht genaamd, mogen de bedijkers hebben. Aangezien het de bedoeling is in de polder een kerk te stichten, wordt 1% van het land voor kerk en pastorie gereserveerd. Dit land wordt kerke- of Godsland genoemd.¹²⁰ Er zijn verschillen en overeenkomsten tussen de Voornse en de Steenbergse uitgften. In beide gevallen laten de uitgevers de bedijking over aan anderen, maar zij bedingen voor zichzelf wel bepaalde inkomsten. De abt van St. Bernaards gaf in 1412 voor het eerst land ten noorden van Oudenbosch ter bedijking uit om een einde te maken aan de ravage die de moerlieden daar bezig waren aan te richten. De abt behield voor zich het tiendrecht en eiste van de innemers van het land een herencijns.¹²¹

Op de bedijking van Oud Cromwiel volgden er rond Steenbergen meer, waarbij zowel rekening gehouden werd met graanteelt als met moerwinning. Geleidelijk verschoof het accent echter naar het graan. De moer verdween door vergraving en door overslibbing, terwijl de verbouw van graan interessanter werd. In de loop van de veertiende en vijftiende eeuw werd het onmogelijk om op de veengronden van Holland en Utrecht nog langer graan te verbouwen, omdat het veen door inklinking te laag kwam te liggen. Alleen weiden waren nog mogelijk en zo ontstond het Groene Hart. Volgens Van Bavel en Van Zanden werd het probleem van het afnemende inheemse aanbod van graan opgelost door graan te importeren uit landen aan de Oostzee.¹²² Er was echter nog een andere door hen niet onderkende optie: productie van graan in het zuidwestelijk deltagebied. Hier liep de moernering na 1425 op zijn einde en zagen alle partijen uit naar andere bronnen van inkomsten. Het loonde de moeite om te investeren in dure dijken en zelfs het risico te lopen dat ze weer doorbraken. Op de ingedijkte gorzen wilde het graan wel groeien. De adellijke dames en heren pikten hun tienprocents graantje daarin mee.

De toenemende bedrijvigheid in dit deel van Brabant leidde ertoe dat de heren van Breda en Bergen in 1458 overgingen tot een deling van het gemene land. De status van condominium bemoeilijkte ondernemingen zoals bedijkingen, omdat de beide heren het eerst eens moesten zien te worden. Bij de deling werd aan Breda Steenbergen toebedeeld, Bergen kreeg Gastel, Nieuwenbosch, Oudenbosch en Hoeven.¹²³

In 1474 moesten alle leenmannen van de hertog van Brabant weer aangifte doen. Engelbrecht II van Nassau, die waarnam voor zijn vader Jan, deed de aangifte aan het Brabantse leenhof in Brussel. Deze keer werd wel opgegeven hoe groot het bruto inkomen uit het land van Breda was: 4.400 Rijns gulden, maar daar gingen veel vaste lasten af, wel 1.100 Rijns gulden, zodat het netto inkomen van Jan 'slechts' 3.300 Rijns gulden bedroeg.¹²⁴ Een vergelijking met eerdere cijfers uit de dertiende en veertiende eeuw is te hachelijk en blijft daarom achterwege. Wel kan vergeleken worden met een vrijwel gelijktijdig opgestelde aangifte van de heerlijkheid Dongen. De heer van Dongen, die het dorp in leen hield van de heer van Breda, trok daaruit jaarlijks 350 Rijns gulden en na aftrek van lasten bleef er 210 Rijns gulden over.¹²⁵

De toonzetting van het stuk is anders dan de aangifte van 1440. Eerst legt heer Engelbrecht uit waar zijn land gelegen is en aan welke heerlijkheden het grenst. Vervolgens verklaart hij met ingehouden trots dat hij binnen deze grenzen alle bestuur en rechtspraak in handen heeft, dat wil zeggen hij heeft deze in eigen hand of zij zijn in handen van lieden die zijn leenmannen zijn, kortom iedereen die gezag heeft, is op een of andere wijze aan hem ondergeschikt. Alle onafhankelijke elementen zijn uitgeschakeld. Engelbrecht is het die overal de drossaards, schouten en schepenen benoemt en ontslaat en anderen in hun plaats stelt als hem dat belieft. Ook het beroep van hun vonnissen is geregeld: dit komt toe aan een speciale rechtbank in Breda, die bestaat uit Bredase leenmannen en de schepenen van de stad Breda. Heer Engelbrecht bezit ook de kerken van Breda en Steenberg. Hij stelt daar de pastoor en in Breda de pastoor en de twaalf kanunniken aan. Verder vergeeft hij vele lagere kerkelijke functies zoals kapelrijen en kosterijen tot en met de kapelrij van Gageldonk toe. Uit al dit heerlijke bezit trekt de heer *erffelike cijnsen, pachten, jairbeden, hofdiensten, gruytghelden, watermolenen, wyntmolenen ende rosmolenen, waranden*¹²⁶, *veren, visscheryen, vogelyen, tollen te water ende te lande, wechghelden, bakenghelden ende menigherley andere rechten*. Niet genoemd worden echter tiendrechten, ofschoon in de nieuwe polders een groot deel van de tienden toekwam aan de heer.

Het denombrement bevat enkele onjuistheden: zo wordt in de opsomming van dorpen die in het land liggen Zonzeel genoemd, dat toen niet meer bestond, terwijl vrijwel alle heerlijke rechten van Roosendaal in andere handen waren en zelfs niet van Breda in leen gehouden werden. Niet overal was de rechtspraak dus van Jan IV. Er werd meer aangegeven dan Jan en zijn zoon Engelbrecht bezaten. Achteraf bezien zou men dit denombrement als een zakelijk testament van heer Jan kunnen zien, want iets meer dan een half jaar later stierf hij.

Ontwikkeling van het domein tussen 1474 en 1566

Territoriale expansie en unificatie

Onder Engelbrecht II, zijn neef Hendrik III van Nassau en diens zoon René van Chalon werd het Bredase domein verder uitgebouwd waarbij men dezelfde koers aanhield. De huwelijken van Engelbrecht II, Hendrik III en René van Chalon

leidden niet tot gebiedsaanwinst in het noordwesten van Brabant. Het eerste huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Buren leidde wel tot de verwerving van goederen in oostelijk Zeeland, St. Maartensdijk en omgeving, maar deze grensden niet aan het land van Breda. In 1500 kon de hand gelegd worden op Dongen, dat sinds 1353 een Bredaas leen was geweest. Heer Joes van Daelhem had zich schuldig gemaakt aan een reeks zware misdrijven, wat voor de Hoofd- en Leenbank van Breda aanleiding was om hem zijn leen te ontnemen. Karel V ondersteunde de confisquatie, maar de afwikkeling van deze zaak duurde zeker nog tot 1541. Het ambacht Zwaluwe, dat een Hollands leen was, werd kort na 1500 eveneens verworven.¹²⁷ Zo werd Zevenbergen een enclave in Nassaus gebied en kwam het met stip te staan op de lijst van te acquireren goederen. Door een huwelijk van de erfdochter van het huis Strijen-Zevenbergen in 1481 met een jongere zoon van de heer van Bergen, Jan II mette Lippen, waren stad en land van Zevenbergen in handen gekomen van een zijtak uit het huis Glymes.¹²⁸ De bezittingen van de huizen Van Nassau en Glymes lagen sinds de deling van 1458 in het noordwestelijk gorzengebied door elkaar heen. Aan plannen tot inpoldering van gorzen gingen dan ook steeds onderhandelingen vooraf over de precieze grenzen tussen beider gebied. Beide geslachten behoorden tot de Habsburgse hofadel en ontliepen elkaar in status nauwelijks. Huwelijken hadden dit probleem op kunnen lossen, maar voor deze oplossing is om onbekende reden niet gekozen.

Een andere aanwinst waren de hoge heerlijkheid en de domeinen van Geertruidenberg die in 1559 werden verworven. Het jaar daarvoor had Philips II als graaf van Holland deze stad met omgeving voor 7.000 gulden in pand gegeven aan Splinter van Hargen. Deze deed afstand van zijn recht ten behoeve van Willem van Oranje die reeds schout van de stad was en geen behoefte had aan een pandheer boven zich.¹²⁹ Geertruidenberg was vooral van belang wegens de rijke visgronden in de Biesbosch, waarover hierna meer. Onder Geertruidenberg vielen ook Made en Standhazen, waar enkele jaren daarvoor al een molen was aangekocht.¹³⁰

De bestuurlijke unificatie van het land van Breda werd in deze periode bijna voltooid. In 1480 werd de rechtsmacht over Oosterhout die in 1300 was afgesplitst verworven.¹³¹ Een hoge ouderdom bezat waarschijnlijk de hof van Zombeke onder Rijsbergen die op een of andere wijze in het bezit was geraakt van de abdij St. Baafs in Gent. De exploitatie van de Rijsbergse hof was voor St. Baafs verliesgevend geworden, zodat de abt er wel van af wilde en tevreden was met een bescheiden rente van drie Brabantse gulden.¹³²

Wel doemde er vanaf de late vijftiende eeuw een nieuw gevaar op in de vorm van gerechtshoven zoals de Raad van Brabant en de Grote Raad in Mechelen, waarbij partijen in civiele zaken in beroep konden gaan van een vonnis van een locale of regionale schepbank. De graven van Nassau verzetten zich met alle mogelijke middelen tegen dit van boven komende gevaar en wisten het in 1554 zover te krijgen dat beroep van de Hoofd- en Leenbank van Breda op hogere hoven beperkt werd. Voortaan kon er niet meer geappelleerd worden, maar stond alleen 'reformatie' open, wat betekende dat de feiten niet meer opnieuw onderzocht werden.¹³³

Kruisland

Vanaf het eind van de vijftiende eeuw werd het steeds interessanter om gorzen tot 'versch corenlant' te bedijken. Door opslibbing werden ze rijper. Holland produceerde zelf steeds minder graan, doordat de veengronden in Holland en Utrecht veel te nat werden voor graanteelt en de bevolking in Brabant, Vlaanderen en Holland bleef groeien. Daar kwam nog bij dat het noordwesten van Brabant uitstekende verbindingen had met Holland. Met de schuit was het van Steenbergen een halve dag varen naar Dordrecht. De animo van de heren van Breda en Bergen om gorzen ter bedijking uit te geven werd er alleen maar groter door.

Ten zuidoosten van Steenbergen lag een uitgestrekt gorzengebied dat rond 1470 rijp was voor bedijking. Het grensde aan Wouw en de grens tussen de parochies Wouw en Steenbergen lag nog niet vast aangezien er in dit moerassige land toch niemand woonde. De kerk van Wouw stond ter begeving van de abt van St. Bernaards en deze eiste het recht op de novale tienden voor zich op. De heer van Breda kon dit recht opeisen als een uitvloeisel van het wildernisregaal, maar nergens was vastgelegd dat de bezitter van de wildernis ook automatisch recht had op de tiend van dit land als het eenmaal in cultuur werd gebracht. Bovendien was de abt van St. Bernaards een potentaat van formaat en lag Wouw in het land van Bergen op Zoom. In 1474 procedeerden de heer van Breda en de abt voor de Raad van Brabant over het tiendrecht van Steenbergen. Nadat vele vellen papier waren volgeschreven met pleidooien pro en contra, deden scheidsrechters in 1483 een uitspraak. De grens tussen de parochies werd vastgelegd. Mocht de heer van Breda het betwiste land bedijken, dan kregen de graven van Nassau tweederde van de tienden, de rest zou naar de abdij gaan. Die twee derde gold als vergoeding voor de kosten die met de bedijking gemoeid waren en die de economische waarde van het land zouden vergroten. Afgesproken werd dat Engelbrecht van Nassau zich tot de paus zou wenden met het verzoek deze uitspraak goed te keuren.¹³⁴

Engelbrecht wendde zich daarop tot de paus Innocentius VIII bij wie zoals bekend alles voor goed geld te koop was. Hoe het allemaal in zijn werk is gegaan weten we niet, maar we kunnen ons daar wel een voorstelling van maken. Natuurlijk werden er brieven naar Rome gestuurd, maar wat veel belangrijker was, er werden tussenpersonen ingeschakeld die de weg wisten in deze voor lieden van benoorden de Alpen vreemde en verraderlijke stad. In oktober 1485 maakte Engelbrecht via een bank in Brussel 100 gouden dukaten over naar Rome in verband met de expeditie van een voor hem klaarliggende pauselijke bul. Op 20 oktober kwam de gekochte beslissing af: Engelbrecht zou 25 jaar lang de helft van de tienden in het te bedijken land tussen Steenbergen en Roosendaal krijgen. Ook de begeving van de daar te stichten parochiekerken zou naar hem gaan. Dit was echter niet waar meneer Engelbrecht om gevraagd had: twee derde moest hij hebben. Op 10 maart 1486 volgde daarop een nieuwe pauselijke bul waarin werd bepaald dat Engelbrecht van al het te bedijken land tussen Schelde en Rijn twee derde van de tienden zou krijgen. Het overige een derde was bestemd voor de daar te stichten kerken, maar ook dit

deel zou Engelbrecht de eerste tien jaar na de bedijking tegen een redelijke canon in erfpacht mogen nemen. Daarop schreef Engelbrecht in juli 1486 aan zijn rentmeester in Breda dat de eerste verkeerde bul de fout was van mr. Dierick Houwagen, notaris van het pauselijk paleis. Deze had dankbaar de 100 dukaten geïnd, maar liet nu niets meer van zich horen. Heer Engelbrecht wilde dus zijn geld terug. Hoe dit laatste is afgelopen konden wij in het archief niet vinden. Op zich is dat niet zo belangrijk, want met de tweede bul had Engelbrecht een grote voorsprong verworven op St. Bernaards en anderen die aanspraak wilden maken op de tienden in de nieuwe polders. Dat de bul gold voor alle landen tussen Schelde en Rijn was trouwens voor meerdere interpretaties vatbaar, want beide rivieren hadden vele armen die naar de zee toe leidden, maar dat wisten de pauselijke klerken en notarissen in Rome niet.¹³⁵

Op 10 maart 1487 maakte Engelbrecht bekend dat hij omwille van 'ons' welzijn, dat van zijn nakomelingen en dat van 'onze' stad Steenberg en vier groepen mannen, ieder voor een vierde deel, de gorzen had uitgegeven tussen Steenberg en Wouw. De polder die daar ontstond kreeg de naam van Kruisland. In de oorkonde treedt Engelbrecht zeer eigenmachtig op.¹³⁶ Het enige dat er nog aan ontbreekt is de aanhef dat hij 'bij de gratie Gods' regeert, maar verder regelt hij alles naar eigen goeddunken. Een deel van het gors was bezit van derden en deze moesten wel meewerken. Om problemen bij voorbaat te voorkomen bepaalde Engelbrecht, dat wie niet mee wilde werken zijn land zou verbeuren ten gunste van de heer. Evenals een eeuw eerder bij Oud Cromwel behield Engelbrecht een aantal rechten voor zich, maar het rijtje was gegroeid. De heer bedong voor zich en zijn nakomelingen de herencijns, de elfde schoof, het tiende lam en een bedrag in geld voor alle gewas dat niet gebonden kon worden. Daar kwamen nu bij het visrecht in de polder, het recht om met vogels te jagen en het veerrecht. De koopsom van het land moest binnen drie jaar zijn voldaan. Voor wat de rechtspraak en de registratie van het onroerend goed betreft zou Kruisland onder de schepenbank van Steenberg vallen.

Nieuw waren bepalingen die erop gericht waren het nieuwe land economisch te oriënteren op de stad Steenberg of anders op Roosendaal dat eveneens in het land van Breda lag. De oogst moest in deze plaatsen worden opgeslagen. De meekrap, een wortel waaruit een rode verfstof werd bereid, moest in Steenberg op de markt worden verkocht en ook de andere vruchten van het land moesten daar te koop worden aangeboden. Mocht er een meestoof worden opgericht, dan moest deze gevestigd worden in Steenberg of in Kruisland zelf. Het nieuwe land bestond voor een deel nog uit darink. Deze mocht wel vergraven worden maar dan alleen na toestemming van de heer.

De heer nam ook de zielzorg voor zijn rekening. De bewoners van het nieuwe land *zullen wesen te prochiëren ende haere sacramenten te haelen daer dat bij ons geordonneert zal worden*. Engelbrecht liet zich hier in met zaken die kanoniekrechtelijk voorbehouden waren aan het kerkelijk gezag, maar het wildernisregaal kon, zeker met een pauselijke bul op zak, rekkelijk geïnterpreteerd worden.

Geregeld werd ook de institutionele context van de bedijking. Er zouden een dijkgraaf, zeven schepenen en gezworenen komen. De eerste twee jaar zouden deze door de bedijkers worden aangesteld, daarna door de heer. Om de talrijke arbeiders die moesten komen graven en spitten aan te lokken zou het bier, waarvan zij dage-

lijks liters dronken, vrij zijn van accijns. Er zouden acht stevige kerels komen om orde en tucht onder de dijkwerkers te handhaven. Uit andere bepalingen valt af te leiden dat men rekening hield met opstandigheid van deze lieden. Tenslotte werd nog bepaald dat in geval van twijfel of interpretatie de uitgever besliste.

De nieuwe polder werd nog in 1487 bedijkt en op 1 december schonk Engelbrecht II een stuk grond van ongeveer 1¹/₂ hectare om er een kerk met kerkhof op te bouwen. Het jaar daarop kwam de bisschop van Luik pas op de proppen met de bepaling dat Engelbrecht de patroon van de nieuwe parochie werd. Dat betekende dat de heer een geestelijke ter benoeming voor mocht dragen, waarna deze, als hij aan de benoemingseisen voldeed, door het kerkelijk gezag tot pastoor kon worden benoemd. In 1497 kreeg Kruisland een eigen schepenbank.¹³⁷

Naast de bovengenoemde motieven om deze polder uit te geven, was er nog een bijzondere reden: Engelbrecht zat in acute geldnood. Tijdens de oorlog tussen Maximiliaan van Habsburg en de koning van Frankrijk werd Engelbrecht in de winter van 1486/87 gevangen genomen om pas na de betaling van een losprijs van 84.000 ponden weer vrijgelaten te worden.¹³⁸

Nog meer polders

Op Kruisland volgde na 1500 een lange reeks andere polders, rond Steenberg, ten noorden van Etten en ten westen van Terheijden. Ook nu ontstonden er geschillen met machtige kloosters die het tiendrecht in de aangrenzende parochies bezaten zoals in Zwartenberg, ten noorden van de Leur, dat in 1507 werd bedijkt. Het gors Zwartenberg grensde aan de parochie Etten, waarvan abdis en kapittel van Thorn de patroons waren. De dames lieten het niet aankomen op een langdurige rechtszaak en kozen eieren voor hun geld. In 1506 stond Thorn het tiendrecht op het te bedijken gebied af aan graaf Hendrik III van Nassau (1504–1538) in ruil voor een jaarlijkse rente van 24 Rijns gulden. Ook deze maal werd de paus ingeschakeld, die de transactie goedkeurde. De pastoor van Etten, die ook cantor en kanunnik van St. Servaas in Maastricht was, kon zich er echter niet mee verenigen en begon een procedure, maar per slot van rekening namen pastoor en klooster genoegen met de genoemde jaarrente die maar een fractie van de waarde vertegenwoordigde van de door de heer te heffen tienden.¹³⁹

In de meeste nieuwe polders kwam het tiendrecht in zijn geheel toe aan de heer. Ook de heer van Bergen op Zoom maakte gebruik van de Romeinse weg om in de door hem uitgegeven gorzen het tiendrecht voor zich te bedingen. In 1511 vergunde paus Julius II hem twee derde van de tienden van de door hem te bedijken landen. De rest was bestemd voor de door hem daar te stichten parochiekerken en hij diende dit aan te vullen als de opbrengst niet voldoende was. In 1527 werd dit nog aangevuld met een decreet van Karel V in diezelfde zin.¹⁴⁰

Het streven naar een volledige beheersing van het nieuwe land breidde zich steeds verder uit. Uit de stukken spreekt een behoefte aan *control*, aan een zucht tot regelen van elke aardkluit en elke man of vrouw die op het nieuwe land ging wonen en werken. Het octrooi voor de Graaf Hendrikpolder ten noorden van Steenberg laat zien hoe ver men daarmee in 1537/38 was gevorderd.¹⁴¹ Op 10 november 1537

sloot graaf Hendrik III van Nassau een overeenkomst met de grondeigenaren van de drie aangrenzende polders. Hendrik, naar wie de polder zou worden vernoemd, was daarbij persoonlijk aanwezig evenals de ingelanden van de aangrenzende polders en de kopers van de gorzen: Frederik van Renesse, heer van Malle c.a., zijn zoon Johan van Renesse, Andries van Bronkhorst, Gregoire Danailla, Arend van Veldwijk, Hendrik Montens van Bovabeul en mr. Roeland de Rovere.

Doordat graaf Hendrik het jaar daarop overleed, moest zijn enige zoon René van Chalon het karwei afmaken. In het door deze verleende octrooi van 13 december 1538 werd alles geregeld. Ook nu weer behield de heer voor zich de rechten die hij in 1487 had bedongen en werden de bewoners van het nieuwe land verplicht hun gewassen in Steenberg te vermarkten. Bij de tienden gold weer als vanouds de elfde schoof, het tiende lam en van gewassen die niet 'te bande kwamen' een bedrag van 10 stuivers per gemet. Genoemd worden nu gewassen als raapzaad, koolzaad, meekrap, ajuin, vlas en weverskaarden. Dit laatste gewas, de kaardebol, was een plant die nu nog wel in het wild voorkomt en waarvan de zaaddoos voorzien was van harde stekels, wat hem geschikt maakte om wol te kaarden. Wol kon alleen gesponnen worden nadat hij was geeraard. Nieuw was dat de kopers van het land binnen één jaar nadat de bedijking voltooid was op elke 80 gemeten land (= 31,4 hectare) een 'stede' moesten laten bouwen bestaande uit een huis, woning, schuren en stallen *teneijnde dat voorseijde lant bewoont ende gepeupleert mocht worden*. Een andere bepaling was erop gericht om verkoop van het land aan lieden die geen familie waren van de koper tegen te gaan. Tot in de vierde graad mochten familieleden tot naasting overgaan en als die er niet waren mocht de heer zelf het land naasten en anders andere grondeigenaren in de polder, en dan bij voorkeur de burenen van de verkopende eigenaar. Overigens hanteerde abt van St. Bernaards dit naastingsrecht al in 1412 bij een polder bij Oudenbosch.¹⁴² Een andere bepaling richtte zich ook tegen buitenstaanders zoals poorters uit grote steden als Antwerpen die zich zouden willen beroepen op hun voorrechten als stadsbewoner in hun geschillen met andere eigenaren. Deze voorrechten, zo werd gewaarschuwd, waren hier niet van toepassing. Afgaand op het papier van het octrooi wenste de heer van Breda een gesloten huishouding te scheppen waar alle ingezetenen alleen met hem te maken hadden en hun producten zouden vermarkten of laten verwerken bijvoorbeeld in een meestof in zijn stad, Steenberg. Het is de vraag of deze bepalingen ook corresponderden met de werkelijkheid van na de inpoldering, maar de intenties zijn duidelijk. Een stap verder ging men nog door in 1610 bij de uitgifte van de Heenpolder ten westen van Steenberg te bepalen dat niemand hofsteden of huizen mocht bouwen op de wegen of de dijken zonder toestemming van de heer, terwijl ook dijkgraaf en gezworenen eerst in kennis gesteld moesten worden.¹⁴³

Tegenover al deze heerlijke eisen stonden ook voordelen. De kopers van het nieuwe land kregen de garantie dat de heer hen zou vrijwaren van door de hertog van Brabant op te leggen bedden. Juist deze belastingen werden rond 1540 talrijker en zwaarder. Ook hier weer mag men zich afvragen hoe wens en werkelijkheid zich tot elkaar verhielden en hoe de aspirant kopers tegen dit soort beloften hebben aangekeken. Het octrooi waarbij een gors ter bedijking werd uitgegeven droeg enerzijds het karakter van een grondwet voor het nieuwe land en de nieuwe samenleving die daar

zou ontstaan, anderzijds was het een prospectus met beloften om kopers aan te lokken. Immers, de verkoop van het bedijkte land was voor de uitgevende heer het belangrijkste voordeel op korte termijn. Graaf Hendrik bedong tenslotte voor zich één zestiende deel van het nieuwe land en dat in de vorm van een aaneengesloten blok.

Het zou te ver voeren om de vele andere polders en poldertjes die in de zestiende eeuw in opdracht van de graven van Nassau bedijkt werden te bespreken. We noemen alleen nog de zeer grote polder van Niervaart, met de bedijking waarvan men in 1556 begon en waarvan in 1561 Willem van Oranje aan koning Philips II liet weten dat de dijken voltooid waren en dat er al enige gezinnen woonden. Het oude 'Nieuwervaart' herrees, maar wel op een andere plaats en onder een nieuwe naam, namelijk Klundert. Willem van Oranje investeerde in de Grote Polder van Niervaart tenminste f 181.000,- welk bedrag voor een groot deel geleend werd van enige Antwerpse kooplieden. De heer was in zaken gegaan en kon niet meer alles uit zijn eigen kist financieren.¹⁴⁴

Domeinen onder water

De heer van Breda nam een deel van de vruchten van het land, hij nam middels het jachtrecht de vogels uit de lucht én hij trok profijt van het leven onder water. Het visrecht was een heerlijk recht dat al vroeg in de bronnen opduikt. Tot het oorspronkelijke domein Breda behoorde het visrecht op de Mark tussen de Zandbergen (op de grens van Breda en Ginneken) en het oud veer bij Zwartenberg. Later kwam dit in handen van de stad Breda.¹⁴⁵ Het recht om vis te vangen in rivieren en beekjes leverde voor de heer economisch gezien doorgaans weinig op, maar met de grote rivieren zoals de Lek, de Waal en de Merwede lag dat heel anders. De St. Elisabethsvloeden van 1421 en 1424, waardoor de Grote of Zuid-Hollandse Waard onder water stroomde, maakte van de oude polder een groot meer dat op den duur uitgroeide tot een paradijs voor trekvisen zoals zalm, elft en fint.¹⁴⁶ Aanvankelijk liep dat zo'n vaart nog niet, alleen het regime werd steeds natter. Pas rond 1515 was het economisch belang van de visvangst dermate toegenomen dat het de aandacht trok van de Hollandse rekenkamer der domeinen. In 1520 trok Karel V als graaf van Holland het visrecht naar zich toe, maar hij maakte een uitzondering voor het gebied ten zuiden van de vroegere loop van de Oude Maas.¹⁴⁷ Hier lagen de in 1421 verdronken ambachten die door de heren van Breda waren aangekocht. Zijn rechtsopvolgers, de graven van Nassau, hadden zoveel politieke invloed dat zij hun rechten tegenover de landsheer staande konden houden.¹⁴⁸ Vanaf 1520 werd de visserij verpacht en uit de pachtopbrengsten blijkt dat de visvangst vanaf dat jaar ieder jaar meer opleverde om rond 1650 een hoogtepunt te bereiken.¹⁴⁹ Voor de periode vóór ca. 1580 hebben we geen gegevens over de pachtopbrengst in de Biesbosch, omdat de rekeningen verloren zijn gegaan, maar vast staat dat met name in het rentambt Geertruidenberg de visserij in de loop van de zestiende eeuw zeer belangrijk werd.

Rond Breda gingen de heren ook na 1487 door met het uitgeven van moeren met name onder Rijsbergen en ten zuiden van Roosendaal.¹⁵⁰ Een geheel nieuwe ontwikkeling, die landschappelijk gezien grote gevolgen zou hebben, was de aanleg van bossen rond Breda vanaf 1515. Tot het domein behoorden al rond 1300 het Liesbos ten westen van Princenhage, het Chaamsebosch tussen Ginneken en Chaam en het Ulvenhoutse Bos bij het gelijknamige dorp. In 1515 werden bij Ginneken voor het eerst dennen gezaaid met uit Neurenberg gehaald zaad. Het primaire motief voor de graaf van Nassau om dicht bij zijn stad bossen aan te laten leggen was de jacht, een wezenlijk onderdeel van de adellijke levensstijl. Door Leenders is de ontwikkeling van dit bos, dat de naam Mastbos kreeg, grondig uitgezocht.¹⁵¹ In 1621 was nog maar een gebied van 59 hectare met opgaande bomen begroeid, maar het Mastbos werd gestaag verder uitgebreid. De aanleg van het Annabos, dat vernoemd is naar Anna van Buren, met wie Willem van Oranje in 1551 huwde, begon waarschijnlijk kort daarna. Voor de domeinen werden de bossen pas veel later, in de achttiende eeuw, economisch echt van belang.

Aan de overige onderdelen van het domein rond Breda veranderde in deze periode weinig. In 1521 werd nog een hoeve bij het Liesbos aangekocht van vier begijnen uit Herentals, waarmee het aantal heerlijke hoeven rond Breda op vijf uitkwam namelijk de Bouwerij naast het kasteel, Ten Houte onder Princenhage, de hoeve in Ulvenhout, die in Hulten bij Rijen en die bij Lies.¹⁵² Mogelijk bestond de in 1624 verwoeste hoeve in het Annabos in 1566 al, maar dat is niet duidelijk. De opbrengst van deze vijf of wellicht zes hoeven, die in de zeventiende eeuw 'savelhoeven' werden genoemd, kan nooit voldoende zijn geweest om het hof te Breda helemaal te bevoorraden. Een groot zo niet het merendeel van de benodigde levensmiddelen moet zijn ingekocht, zowel op de markten in de stad Breda als elders. De rentmeesters van Breda gaven wel doorlopend kleine stukjes wildert in cijns uit aan particulieren, maar de totale oppervlakte nieuwe erven was niet groot, zij het dat het uitgiftetempo in de eerste helft van de zestiende eeuw onder rentmeester Hendrik Montens duidelijk hoger kwam te liggen.

Conclusies

Ter afsluiting kom ik terug op de vraag die in het begin van dit artikel gesteld is: hadden de heren en vrouwen van Breda een strategie met betrekking tot hun domeinen of hadden zij alleen maar geluk, en als ze dan een of meer strategieën hadden, welke waren dat dan? Het lijkt er op dat zij in elk geval vanaf 1327 een strategie hebben gevolgd. Een constante in hun politiek is dat zij bijtijds reageerden op veranderende omstandigheden en dat zij de risico's goed wisten te spreiden. Het resultaat was dat zij rond 1550 naar alle waarschijnlijkheid, op de koning van Spanje na, de rijkste familie van de Nederlanden waren. Daar kwam bij dat de biologische factor hen na 1339 gunstig gezind was. De heren regeerden lang, in de periode 1339-1544 gemiddeld 22,2 jaar per heer en zij hielden hun soms talrijke kinderen onder de duim. Dat was echter meer geluk dan wijsheid.

Vóór 1327 is het beeld minder duidelijk, maar vooralsnog zouden we willen poneren dat de heren en vrouwen uit het eerste huis bovenal tot de adel behoorden en leefden zoals die stand hun voorschreef. Van een strategie met betrekking tot hun domein is weinig te bespeuren.

De domeinen van de heer van Breda in het noordwesten van de provincie Noord-Brabant vielen te onderscheiden in natte en droge domeinen. In het natte lagen domeinen die eerst vooral uit moer bestonden en later, nadat de zee zijn werk had gedaan, uit klei met her en der nog wat moer. In het natte lagen ook domeinen die helemaal onder water lagen. De daar zwemmende vis vertegenwoordigde een grote economische waarde zodat we van waterdomeinen mogen spreken. Tenslotte waren er domeinen op het hoge land die uit zand en moer bestonden. Ook hier werd de moer vergraven en was het zand verdeeld tussen wildert en door de landlieden bebouwde percelen akker-, wei- en hooiland.

Het oude domein van de heren van Breda en Schoten vormde geen aaneengesloten gebied, maar vertegenwoordigde wel een grote waarde. De heren konden zich meten met de Berthouts en Brabantse baanrotsen zoals de Van Wesemales en de Van Rotselaars. Met dit oude domein ging het na 1246 bergafwaarts. Het werd aangetast door al te gulle testamenten, dure weduwen en erfdelingen en wellicht ook door begerige abten. Aan het verval droeg ook bij dat het oude domein vooral uit vaste inkomsten in geld bestond en dat de waarde daarvan gestaag afnam door de geldontwaarding. Het zwarte geld baatte de heren en vrouwen van Breda niet. Tienden en molens hadden hen kunnen helpen, maar juist deze werden van de hand gedaan. De verkoop door Gerard van Rassegem van het land van Breda aan de Brabantse hertog in 1327 markeerde het bankroet van het tweede huis.

De boedel of beter gezegd wat er nog van over was, werd overgenomen door Willem van Duivenvoorde. Hij en zijn opvolgers volgden een koers die moderner aandoet. Het zou kunnen dat de nieuwe dynastie geleerd had van de opkomende burgerij en volgens hun inzichten handelde door te kijken naar verwacht rendement en door kosten en baten zorgvuldig tegen elkaar af te wegen. De moeder van de stichter van het nieuwe huis was mogelijk een burgervrouw of een boerendochter. Na 1327 werd een nieuw domein opgebouwd. De keuze van Willem om zich aan weerszijden van de grens te vestigen, bleek later ook in economische zin buitengewoon voordelig, omdat de risico's gespreid bleken te zijn. De moer leverde in korte tijd veel geld op, daarna kwam de zee en schiep gorzen. Aanvankelijk leverden die niet veel op, maar dat verkeerde nadat winterdijken waren aangelegd. De nieuwe polders bleken heel geschikt voor de verbouw van granen en gewassen waaraan omringende landstreken een schreeuwende behoefte hadden. Vlaanderen en Brabant waren al sterk verstedelijkt. Holland kwam na 1350 op en de veengebieden in Holland en Utrecht werden te nat om er nog langer graan op te kunnen verbouwen. In al deze afzetgebieden werd dagelijks brood of pap gegeten en zij waren vanuit het noordwesten van Brabant per schip uitstekend te bereiken. Graan moest immers per schip vervoerd worden, wilden de transportkosten niet te hoog oplopen. Het nieuwe land kon dus voor een goede prijs van de hand worden gedaan en in de vorm van tienden pikten de heren ook daarna nog een aardig graantje mee.

Het streven van de heren van Breda na 1339 om zich op bestuur en rechtspraak

toe te leggen was zeer succesvol. Rond 1550 waren bijna alle vreemde heren uitgeschakeld. De heren van Breda slaagden er ook in om het monopolie op molens in handen te krijgen en om op het nieuwe land alle tienden naar zich toe te trekken. Zonder dat zij enig risico liepen inden zij daar ieder jaar weer 9% van de oogst. Op het oude land lag dat anders: hier waren de meeste tienden in handen van abdijen en die hielden als ware dode handen hun bezit vast.

De gorzen boden nieuwe kansen die vanaf 1356 aanvankelijk aarzelend, na 1487 energiek werden aangepakt. De heren van Breda en trouwens ook die van Bergen op Zoom maakten hier volop gebruik van het wildernisregaal. De inrichting van het nieuwe land was geheel en al hun zaak. Zij bepaalden op afstand maar wel zo effectief waar de wegen, de boerderijen en de dorpen kwamen. De zucht naar controle nam gaandeweg toe.

Dat het domeinbeheer na 1327 was gericht op maximalisering van de opbrengsten blijkt ook uit de favoriete vorm van exploitatie, namelijk de tijdpacht. Er werd nauwelijks land in erfpacht uitgegeven en heel weinig land in eigen beheer uitgebaat. Juist de tijdpacht pulseerde mee met de conjunctuur, terwijl de erfpacht in geld met zijn eeuwige canon leed onder de voortdurende geldontwaarding.

Het Bredase domein bestond meer uit rechten *op* land dan *uit* land zelf. Die rechten, de molendwang en het wildernisregaal met name, bleken zeer profijtelijk. Het was de landbouw en secundair de visvangst en niet de handel en de nijverheid waar het fortuin van de heren en vrouwen op was gebaseerd. Het land van Breda kende wel twee steden, Breda en Steenberg, en enkele plaatsen met veel nijverheid en handel, zoals Roosendaal en Oosterhout, maar daar trokken de heren weinig profijt van. De door de steden geheven accijnzen werden al vroeg afgestaan aan de stadsbesturen.¹⁵³ De heren van Breda en trouwens ook de heren van Bergen op Zoom bleven toch, al hadden zij in hun steden paleizen, grotendeels leven van het land. Het stedelijke gewoel ging aan hen voorbij. Liever vertoefden zij al jagend met de valk of sperwer op de gehandschoende vuist op het platteland.

1. De Prinsenhoef te Ulvenhout behoorde eeuwen lang tot het domein van de heren van Breda. Het hoevenbezit van de heer van het land van Breda was overigens niet groot.

2. Wilde men het veen gebruiken als weide, beemd of akkerland, dan moest het eerst ontwaterd worden. De boeren groeven daarvoor greppels, sloten en vaarten. Deze opname is van het natuurmonument De Maatjens onder Achtmaal. De Maatjens gelegen aan weerszijden van de Nederlands-Belgische grens is het laatste overblijfsel van het uitgestrekte moeren-gebied tussen Roosendaal en Zundert.

3. De Hellegatplaten bij Overflakkee, ontstaan na de afdamming van het Haringvliet, geven een goede indruk van hoe het landschap rond 1450 moet hebben uitgezien. Gorzen doorsneden door krekens waarop koeien, maar vooral schapen graasden.

44. De Hellegatplaten bij Overflakkee. Land waar het zoute water kon doen wat het wilde en dat wilde in de vijftiende eeuw zeggen: op- en aanslibben totdat het gors rijk was om 'tot een vorsch corenlandt' bedijkt te worden. De heren van Breda en Bergen op Zoom verdienden er goed aan.

AANTEKENINGEN

Afkortingen

- Cerutti F.F.X. Cerutti en F.A. Brekelmans, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*. 3 dln. (Utrecht/Zutphen, 1956-1990)
- Drossaers S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad. Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581. Regestenlijst* dl. I ('s-Gravenhage, 1948)
- OBNB M. Dillo en G.A.M. Van Synghel met medewerking van E.T. van der Vlist ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. Deel II. De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (2 banden) (Den Haag, 2000)
- OBHZ A.C.F. Koch en J.G. Kruisheer ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. 4 dln. (Assen/Maastricht, 1970-1997)

1. Met dank aan dr. K. Leenders te Den Haag voor zijn adviezen.
2. Cerutti, II, nr. 469. De nummers 466-469 en 471-472 bevatten de verklaringen, denombrementen genaamd, van de hertogelijke leenmannen in het land van Breda: de Emer, Gageldonk onder Roosendaal, Zundert-Hertog, Gageldonk onder Princenhage en Hambroek.
3. Een vrijwel gelijklopende omschrijving komt voor in de oorkonde waarin hertog Jan III het land van Breda verkoopt aan Jan II van Polanen van 1 april 1350. Cerutti, I, nr. 197.
4. Over dit onderwerp is veel geschreven. Voor een eerste verkenning zie: K.A.H.W. Leenders, 'Van gemeeynten en vroonten', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 40 (1987), 45-78 en K.A.H.W. Leenders, 's-Heren Wildert. Het uitzicht van het landschap in 1287', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 42 (1989), 39-65. Interessant is ook wat Hugo de Groot in het begin van de zeventiende eeuw hierover schreef: F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers ed., *Inleidinge tot de Hollantsche rechts-geleerdheid* (Leiden, 1965), boek II, deel IX.
5. Cerutti, I, xiv, weet daar geen verklaring voor te geven. Dit onderwerp verdient dus nader onderzoek.
6. Onder domein verstaan wij dus niet het vroeg-middeleeuwse domein met zijn saalland, mansi en horigen, zoals dat door Ganshof en andere auteurs is beschreven en dat overigens in zijn klassieke vorm in deze streken nooit heeft bestaan.
7. Drossaers, I, vi-x en xix-xxxix (tekst van de instructie uit 1563).
8. A.C.M. Kappelhof, 'Het fortuin van de Oranjes. De betekenis van de West-Brabantse domeinen voor het huis Oranje-Nassau tijdens de Republiek', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 57 (2004), 132-145.
9. K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied 400 - 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen, 1996).
10. Leenders, *Turnhoutervoorde*, 251. Leenders meent dat deze tol ergens in het oosten van Zeeland geheven zal zijn en dat de Bredase tol, die geheven werd bij de Tolbrug, later is ontstaan ofwel doordat de heer van Breda dit recht kreeg van de hertog van Brabant ofwel als een vergoeding voor de aanleg van de Haagdijk. Tollen die geheven werden om aanleg en onderhoud van wegen te bekostigen werden echter veelal weg- of dijkgeld genoemd. Helemaal duidelijk is deze zaak dus niet.
11. OBNB, II, nr. 895, met aldaar vermelding van oudere literatuur onder andere P.C. Boeren die de genealogie van de oudste leden van dit geslacht reconstrueerde.
12. OBNB, II, nrs. 924 en 925.
13. OBNB, II, nrs. 937 en 938.
14. OBNB, II, nr. 971. Over de toedracht: P.C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten ca. 1100-1281* (Leiden, 1965), 159-177.
15. Het testament is, anders dan P.C. Boeren beweerde, wel degelijk echt, zoals Dillo en Van Synghel aantoonde in OBNB, II, nr. 999. Zie voor de verwickelingen rond dit testament:) 353-355. P.C. Boeren, *Breda en Schoten ca. 1100-1281*, 178-186.
16. K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Brussel, 1989), 142-143.

17. OBNB, II, nr. 1091. Hertog Jan verklaarde dat Arnoud en Elisabeth (in de oorkonden ook vaak Isabella genoemd) *doient tenir ensamble communament et partir à moitié* het gehele land van Breda. Voor de lenen gehouden van de graaf van Holland gold een andere, niet nader aangeduide regel.
18. OBNB, II, nrs. 1148 en 1153.
19. OBNB, II, nr. 1130.
20. OBNB, II, nrs. 1102, 1163 en 1183. Onlangs toonde Croenen in zijn dissertatie overigens aan dat de oorkonde onder nr. 1102 niet uit 1270/1271, maar van 1278 dateert. Zie: Godfried Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven, 2003), 229 en noot 70 aldaar.
21. Croenen, *Familie en macht*, 228.
22. OBNB, II, nrs. 1136 en 1157 (tienden Schoten en Merksem), 1140 (kerk Wouw), 1147 (kerk en tienden Gastel), 1149 (tienden Wouw, Loenhout en Kapellen).
23. OBNB, II, nrs. 1125, 1126, 1128, 1290, 1299, 1327, 1370, 1396. In 1296 wordt vreemd genoeg geen melding gemaakt van de heer van Bergen die volgens de verdeling van 1287 recht had op de helft van de inkomsten uit Gastel.
24. Leenders, *Turnhoutervoorde*, 449. Op p. 238 daarentegen komt hij uit op maar liefst 21.000 hectare.
25. OBNB, II, nrs. 1129 (verkoop van een derde aan St. Bernaards) en 1152 (verkoop van alle tienden aan Thorn). De koopsom die St. Bernaards betaalde, 82¹/₂ Leuvense ponden, lijkt ons ook aan de lage kant. In 1262 waren de tienden van Gilze, waarvan Etten toen een appendix was, door de heer van Breda aan Thorn teruggegeven. Zie: OBNB, II, nr. 1045.
26. Croenen, *Familie en macht*, 133-136.
27. OBNB, II, nrs. 1414 en 1415.
28. W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum, 2000), 186-noot 82.
29. OBNB, II, nr. 1541.
30. Cerutti, I, nr. 108.
31. Verondersteld is dat 1 pond = 20 schellingen en 1 schelling = 12 penningen.
32. Leenders, *Verduenen venen*.
33. Over de molens in het land van Breda: K.A.H.W. Leenders, 'De molens in en om het Land van Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 29 (1976), 107-146 en 31 (1978), 94-123.
34. OBNB, II, nr. 1527. Zie over de Princenhage molens: Karel Leenders, 'Zeven eeuwen molens in Princenhage. Deel I vanaf de 14^e tot en met de 18^e eeuw', in: *Hage* nr. 16 (april 1976), 5-42, in het bijzonder 17-24. Leenders interpreteert de tekst van de oorkonde van 2 februari 1311 zo dat Breda de helft van de molens in erfpacht geeft en van dat deel de helft van de opbrengst zou ontvangen. Mijns inziens moet de tekst zo gelezen worden dat Breda de molens in halfpacht geeft, maar dat Ruissenaars anders dan men hierbij zou verwachten het hele onderhoud voor zijn rekening neemt. In 1321 wordt de watermolen op de Vriesdonk ook in halfpacht gegeven. De figuur van de halfpacht was in deze tijd niet ongebruikelijk, ofschoon de tijdpacht en de erfpacht veel meer favoriet waren.
35. Cerutti, I, nr. 118.
36. OBNB, II, nr. 1186.
37. H. van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 2. Middeleeuwen* (Haarlem-Bussum, 1982), 69-72. De mening van Hoppenbrouwers als zouden de cijzen zijn ontstaan uit verdeling van gemene gronden is onjuist. Zie: P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een Middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515. dl. I*, (Wageningen, 1992), 397-398
38. OBNB, II, nr. 1015.
39. Cerutti, II, nr. 424.
40. Over de problematiek van de allodia uitvoerig: Leenders, *Turnhoutervoorde*, 200-239.
41. F.F.X. Cerutti, 'De jaarbede in de heerlijkheid Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 1 (1948), 46-69. In het land van Bergen op Zoom werd deze heffing bamisschat genoemd. Zie: Van Ham, *Macht en gezag*, 348.
42. OBNB, II, nr. 1438.
43. Zie de goederenlijst van Ter Brake van rond 1313 in Cerutti, I, nr. 109.
44. Cerutti, I, nr. 207.
45. A.C.M. Kappelhof, 'Meisseniers en Sint Petersmannen; hun verhouding tot de heer van Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 30 (1977), 99.

46. OBNB, II, nr. 1246. Zie hierover ook: K.A.H.W. Leenders, 'Etten en de turf', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 32-33 (1979-1980), p. 1-140. Uit nauwkeurige lezing van de tekst van de oorkonde blijkt overigens, dat de landcijns van Etten niet werd vervreemd, maar dat Aleid een rente kreeg uit de cijns. Zo ging het ook in 1290 met de cijns van Steenberg.
47. J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* dl. I (Franeker, 1995), 538-540.
48. OBNB, II, nr. 1539.
49. OBHZ, I, nr. 412. Leenders, *Tumhoutervoorde*, 359. C.H. Slager, *De ambachtsheerlijkheid van Oud- en Nieuw Vossemeer en het tiendrecht* (Zutphen, 1989), 21-25.
50. OBNB, II, nr. 1541.
51. OBNB, II, nr. 1279. De gehele cijns moet tenminste 60 pond hebben opgebracht, omdat Breda en Bergen deze tot de deling van 1458 half-half deelden.
52. OBNB, II, nr. 1542.
53. *Sidney Painter, A history of the Middle Ages 284-1500* (Londen/Melbourne, 1966), 241-242.
54. Guy Bois, *Crise du féodalisme* (Paris, 1981), 198-211.
55. OBNB, II, nr. 1123.
56. OBNB, II, nr. 1299.
57. Cerutti, I, nr. 228.
58. Cerutti, I, nr. 132 (oorkonde uit 1327), verder de nrs. 136 (1328), 186 (1344) en 215 (1356) en I, i-ii (inleiding). Zie ook de weergave in: Placidus Pennings ed., 'Het discours of de kroniek der heeren van Breda', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 65 (1947), 358-363. Mogelijk was de Johanna van 1394 een nazaat van de Johanna van 1327.
59. H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982), 219-252 met aldaar oudere literatuur onder andere het werk van J. Cuvelier.
60. Uit latere stukken blijkt dat er een bepaalde relatie was tussen Willem van Duivenvoorde en de familie Compaen te Dongen. Zie: Cerutti, I, nr. 207, paragraaf 8 en Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad vóór 1581, inv. nr. 1380 (testament van Willem van Oosterhout, bastaardzoon van Willem van Duivenvoorde d.d. 5 april 1394).
61. Leenders, *Tumhoutervoorde en Strienemonde*, 339-340.
62. W.H. Lenselink, 'Een derde Hollands burggraafschap? Het kastelein- en schoutschap van Geertruidenberg', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 28 (1975), 39-55.
63. Cerutti, I, nr. 123.
64. Cerutti, I, nr. 130. De getuige was een Zeeuw, genaamd Loper van Brijdorpe.
65. Cerutti, I, nr. 207.
66. Brokken, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, 225.
67. Cerutti, I, nr. 204. Bastaardzoon Willem sr. was in 1345 bij Warns (Friesland) gesneuveld.
68. Cerutti, I, nr. 209 (de overeenkomst).
69. Cerutti, I, nr. 216.
70. Cerutti, I, nr. 226. Dongen was tot die datum een leen van de heer van Horne en werd door deze transactie een achterleen van dat geslacht. Nadien speelde de leenband met Horne geen rol meer.
71. Nationaal Archief, Archief Raad en Rekenkamer tot 1581, inv.nr. 757.
72. Zie de stamboom in: J.L. van der Gouw ed., *Rekeningen van de domeinen van Putten 1379-1429* RGP Grote Serie nr. 170 ('s-Gravenhage, 1980), dl. I, xxxiv-xxxv.
73. F.F.X. Cerutti en G.H. Heymeyer, *Niervaart: een beschrijving van de ontwikkeling der heerlijkheid Niervaart en van den huidige toestand der staatsdomeinen* (z.pl., 1939), 40 (privilege uitgevaardigd door Beatrijs, vrouwe van Putten en Strijen). Schroden: slepen van goederen zoals vaten of tonnen.
74. Drossaers, I, regest nr. 900.
75. Drossaers, I, regesten 985, 988, 989 en 1022.
76. Lenselink, *Geertruidenberg*.
77. F.F.X. Cerutti, 'Gageldonck', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 5 (1945), 52-83 en Cerutti, *Rechtsbronnen*, I, xliii-lxxvi.
78. Cerutti, I, nr. 275.
79. Cerutti, II, nrs. 622 en 640.
80. Leenders, *Tumhoutervoorde*, 332-334. De akte uit 1460 bevat de volgende passage: *van ouden tijden tot sijnen lande ende heerlicheden van Breda gehoord hadden ende dairuut met brueder- ende susterdeylingen comen waeren ende gespruyt ende in tweeën leenen gespleten.*

81. W.A. van Ham, *Macht en gezag*, 66.
82. Cerutti, II, nr. 771.
83. Dat gebeurde pas in 1614-1616, toen de commanderij alle resterende goederen in de stad en de baronie verkocht. Zie: H.Ch.G. baron van Lawick, 'Enige verzamelde gegevens omtrent de Commanderij ter Braecke van de Orde der Ridders van Sint Jan in N.-Brabant', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1949), 9-11.
84. Cerutti, III, nr. 1004.
85. Drossaers, I, regesten nrs. 1981 en 1982.
86. Over de moergerechten in het noordwesten van Brabant: W.A. van Ham, 'Plaatselijk bestuur en rechtspraak in West-Brabant vóór 1795', in: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime* (Hapert, 1981), 40-43.
87. Cerutti, II, nrs. 540 en 553. Over de nieuwe vaart : Leenders, *Verdwenen venen*, 65-66.
88. Cerutti, I, nr. 249.
89. Drossaers, I, regist nr. 984. In 1421/22 was de hoeve Moerbergen nog in Bredase handen. Zie: Cerutti, II, nr. 373.
90. Cerutti, II, nr. 774 en Leenders, Etten en de turf, 109-110.
91. Kappelhof, 'Meisseniers en Sint Petersmannen'.
92. Drossaers, I, regesten nrs. 1551 (1447), 2625 (1516) en 2638 (1517). A. Delahaye, *Archief van de gemeente Steenbergen. 1^e afd. Oud archief der stad tot 1810* (Steenbergen, 1963), regesten nrs. 91 en 98.
93. OBNB, II, nr. 1535 (1312), Cerutti, I, nr. 109 (1340), 257 (1373); idem, II, nr. 448 (1436) en 771 (1473).
94. A. Delahaye, 'De akkermolen van Zundert', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 14 (1961), 1-16.
95. Cerutti, II, nr. 409.
96. J.A.J. Vervloet, 'De exploitatie vóór de bedijkingen', in: *Steenbergen in de Middeleeuwen* (Steenbergen, 1972), 123 en 130-131 en Leenders, *Verdwenen venen*, 174-181.
97. J.L. van der Gouw, *De ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied* ('s-Gravenhage, 1967), 25.
98. J.B. van Loon, 'Grondgebruik in Noord-Brabants Zuidwesten in de Middeleeuwen', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 26 (1966), 94-95.
99. Cerutti, II, nr. 446.
100. Cerutti, II, nr. 853. In deze akte uit 1478 had de nobel een koers van 54 stuiver het stuk.
101. OBNB, II, nrs. 1067-1069.
102. OBNB, II, nr. 1242. Drie last maakten in deze oorkonde 1 voeder turf.
103. OBNB, II, nr. 1526.
104. Cerutti, I, 226.
105. Cerutti, I, nr. 228.
106. Pennings, *Discours*, p. 368.
107. K.A.H.W. Leenders, 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland 1200-1650', in: *Holland* 36 (2004), 142-161.
108. Drossaers, I, regesten nrs. 1383 en 1956.
109. M.A.M. Voermans en R.J. Wols, *De Oude en de Nieuwe Landen, 1412-1985. De geschiedenis van een Westbrabantse polder* (Etten-Leur, 1987), 8.
110. Thomas Ernst van Goor, *Beschrijving der Stadt en Lande van Breda* ('s-Gravenhage, 1744), 89 (overbrenging sacrament) en Nationaal Archief, Archief Raad en Rekenkamer te Breda vóór 1581, inv.nrs. 756 en 757.
111. Drossaers, I, regist nr. 2148.
112. R. van Uytven, 'Oudheid en Middeleeuwen', in: J.H. van Stuijvenberg red., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen, 1977), p. 36-37.
113. Drossaers, I, regesten 1818, 1846 en 1857.
114. W. Moll, 'Middeleeuwse rechtsbronnen van het platteland der heerlijkheid Bergen op Zoom', in: *Verslagen en Mededeelingen tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, VII (1916), p. 102-107 (de juiste datering van dit stuk moet zijn 13 januari 1462).
115. Pennings, *Discours*, p. 366.
116. Pennings, *Discours*, p. 364.
117. Het origineel in: Regionaal Historisch Centrum Bergen op Zoom, Oud Archief Steenbergen, inv.nr. 8. De tekst is afgedrukt in: *Taxandria* 22 (1915), 192-199 en 280-281.

- ¹¹⁸. Merwede zoals men die in de Middeleeuwen verstond, dat wilde zeggen de Merwede vanaf Gorcum, de Noord en de Nieuwe Maas tot daar waar hij zich verenigde met de Oude Maas om tezamen de Maasmond te vormen. In het kader van dit onderzoek werden tientallen uitgiften van polders en moeren verzameld en bestudeerd.
- ¹¹⁹. Delahaye, *Inventaris archief Steenberg*, regesten nrs. 38, 40, 41, 45, 47 en 48.
- ¹²⁰. D.L. de Jong, 'Hellevoeterland binnen en buiten den Nieuwenhoorn. De opkomst van de Voornse gemeenten Oudenhorn, Nieuwenhoorn, Nieuw-Helvoet en Hellevoetsluis', in: *Zuid-Hollandse Studiën* 7 (1957), p. 27-30.
- ¹²¹. Voermans en Wols, *Oude en Nieuwe Landen*, 8-11.
- ¹²². Jan Luiten van Zanden, 'The ecological constraints of an early modern economy. The case of Holland 1350-1800', in: *NEHA-Jaarboek* 66 (2003), p. 85-102 en B. van Bavel en J.L. van Zanden, *The jump-start of the Holland economy during the Late Medieval Crisis, c. 1350 - c. 1550* (paper Economy and Society of the Low Countries, 2004-6; zie: www.lowcountries.nl).
- ¹²³. Cerutti, II, nr. 627.
- ¹²⁴. Cerutti, II, nr. 783. De Rijns gulden had toen een koers van 22 stuiver het stuk.
- ¹²⁵. L. Merkelbach van Enkhuizen, 'Heerlijkheid, Heeren en Heerlijk Huis van Dongen', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 2 (1949), 124-125. De gegevens zijn ontleend aan een door Pr. Cuypers van Velthoven gemaakt afschrift uit het archief van het Leenhof van Brabant te Brussel. De andere door Merkelbach vermelde aangifte is een afschrift uit de zeventiende eeuw en bevat grote onjuistheden.
- ¹²⁶. Gebieden waar op konijnen kon worden gejaagd.
- ¹²⁷. Cerutti, III, nrs. 985 en 986. Van Goor, *Beschrijving*, 363-364. Wat Van Goor daar beweert over het ambacht Zwaluwe is overigens onjuist. Merkelbach, *Dongen*, 108-110. In 1541 werden nog rechten van familieleden van Joes van Daelhem afgekocht: Drossaers, I, regest nr. 3030.
- ¹²⁸. Van Ham, *Doorlichtig huis*, 82.
- ¹²⁹. *Chronologisch overzicht van de geschiedenis van Geertruidenberg* (Geertruidenberg, 1938), 58-59. Drossaers, I, regest nr. 3354.
- ¹³⁰. Drossaers, I, regest nr. 3323.
- ¹³¹. Cerutti, III, nr. 890.
- ¹³². Drossaers, I, regest nr. 2717.
- ¹³³. F.F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis der stad tijdens de Nassau's', in: *Geschiedenis van Breda*. Deel I (ongewijzigde herdruk Schiedam, 1976), 197-198.
- ¹³⁴. Drossaers, I, regesten nrs. 1972, 1977 en 2102; Delahaye, *Oud archief Steenberg*, regest nr. 145.
- ¹³⁵. Drossaers, I, regesten nrs. 2135, 2138, 2445, 2147 en 2153.
- ¹³⁶. J. de Hullu en A.G. Verhoeven, ed., *Andries Vierlingh. Tractaat van Dyckagie* (Den Haag, 1920), 57-69. Een origineel bevindt zich in het oud stadsarchief van Steenberg.
- ¹³⁷. Drossaers, I, nrs. 2168, 2172 en 2174 en Delahaye, *Archief Steenberg*, regest nr. 160 (instelling schepenbank).
- ¹³⁸. Pennings, *Discours*, 369 en A. Delahaye, 'De polders van Steenberg', in: *Steenbergen in de Middeleeuwen* (Steenbergen, 1972), p. 249.
- ¹³⁹. Drossaers, I, nrs. 2469, 2475, 2476, 2490, 2497.
- ¹⁴⁰. Drossaers, I, nr. 2530 en W.A. van Ham, *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom*, dl. III, band B Repertorium ('s-Hertogenbosch, 1980), nrs. 415 en 459.
- ¹⁴¹. Drossaers, I, nrs. 2944 (1537) en 2968 (1538) en Vierling, *Tractaat*, p. 69-78.
- ¹⁴². Voermans en Wols, *Oude en Nieuwe Landen*, 10.
- ¹⁴³. De tekst van deze uitgifte is gepubliceerd in *Taxandria* 22 (1915), 281-291.
- ¹⁴⁴. Drossaers, I, nrs. 3330, 3331, 3343, 3355 en 3360. Cerutti en Heymeyer, *Niervaart*, 26-27.
- ¹⁴⁵. F.A. Brekelmans, 'De Stadsvisserij van Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 25 (1972), 48-61.
- ¹⁴⁶. Er was niet sprake van één maar van drie vloeden, namelijk twee in november 1421 met doorbraken bij Broeke, waar nu de Moerdijkbruggen liggen, en bij Werkendam en nogmaals in november 1424. Zie: J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen*. dl. III (Werkendam, 1996), 451-455 en 470-471.
- ¹⁴⁷. P.J.M. Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld 1421-1869* (Tilburg, 1992), 43.

- ^{148.} Hugo de Groot meende overigens dat het onder water staande land van de Grote Waard in afwijking met de regel niet aan de grafelijkheid verviel, maar van de oorspronkelijke eigenaren bleef zolang zij deze er maar bleven vissen. Zie: Dovring e.a., *Inleidinge*, 75-76.
- ^{149.} P.J.M. Martens, *De zalmvissers*, p. 270-274.
- ^{150.} Leenders, *Verdwenen venen*, 63-79 en Pennings, *Discours*, 371.
- ^{151.} Karel A.H.W. Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 52 (1999), 29-44.
- ^{152.} Drossaers, I, nr. 2692.
- ^{153.} Cerutti, nr. 212 (vergunning van Jan II van Polanen aan Breda om de accijnzen naar believen te verhogen en te verlagen uit 1355).